

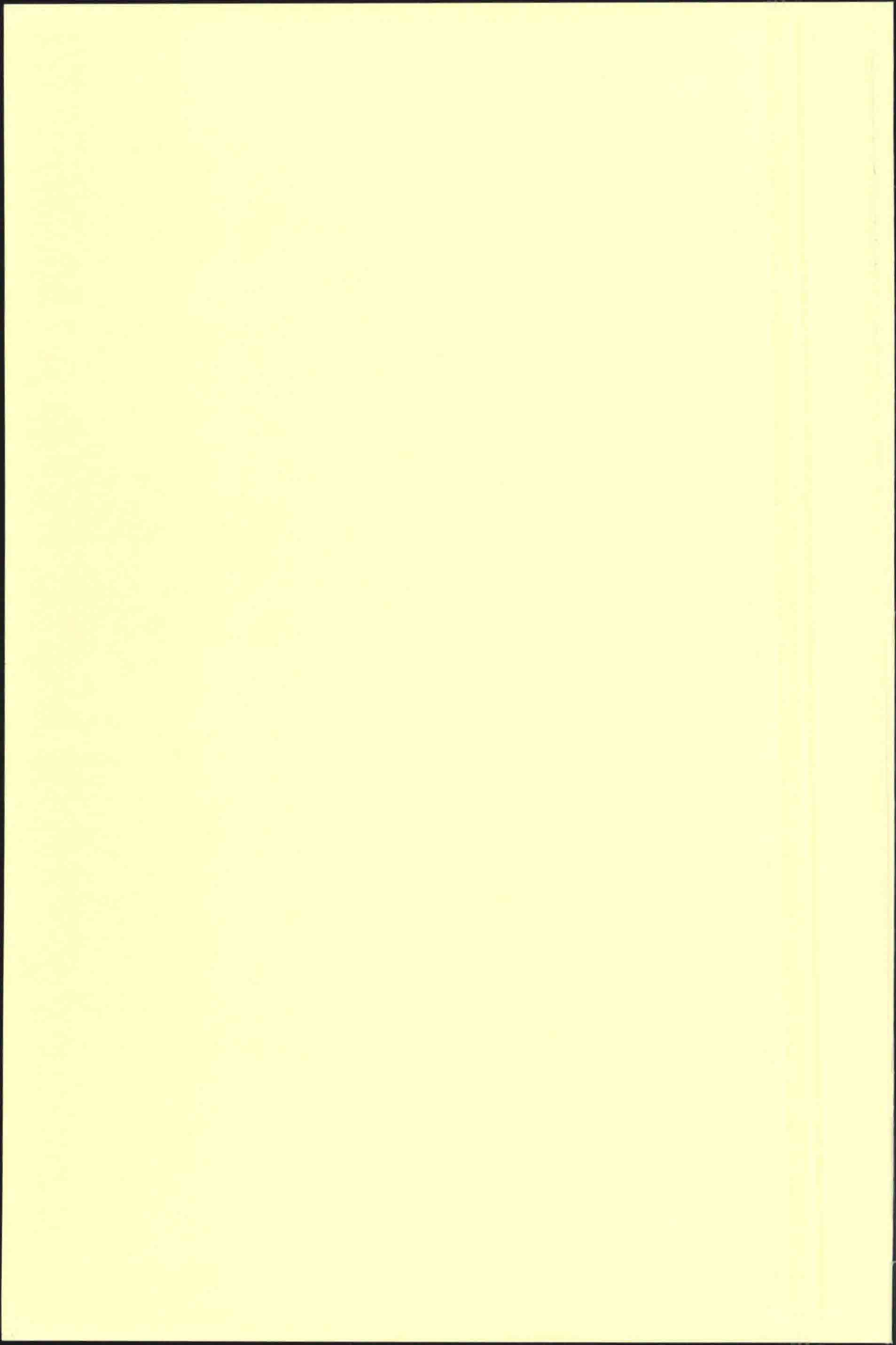
Martius, Aprilis, Maius, sunt tempora ueris.

VER.
Pueribus conpar

Vere Venus gaudet florentibus aurea fertis.

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 33 2003

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

MEDDELELSER FRA HAVEBRUGSHISTORISK SELSKAB NR. 33 2003

FRA KVANGÅRD TIL HUMLEKULE

© Havebrugshistorisk Selskab

Udgiver og ekspedition: Havebrugshistorisk Selskab, Danmarks Veterinær- og Jordbrugsbibliotek,
Dyrlægevej 10, 1870 Frederiksberg C. Giro 41 69 47 6

Redaktion: Finn T. Sørensen, Anette Tonn-Petersen, Jane Schul og Lene Floris.

Bestyrelse: Jette Abel (formand), Jane Schul (næstformand), Christine Waage Rasmussen,
Lene Floris, Anne Stine Hansen (kasserer), Anette Tonn-Petersen og Finn T. Sørensen

Abonnement:

Abonnement tegnes kun gennem medlemskab p.t. 175,00 kr.

For udenlandske medlemmer 200 kr. Livsvarigt medlemsskab 2000 kr.

Tidligere meddelelser, der hidtil er kommet med ét nummer årligt, kan erhverves til nedsat pris indtil videre
kr. 50,00 pr. stk. for medlemmer og kr. 100,00 pr. stk. for ikke-medlemmer.

Trykt med økonomisk støtte fra:

Undervisningsministeriet via Tipsslottomidlerne og
De danske Haveselskaber.

ISBN 87-88241-26-2

ISSN 0107-895X

Forsidevignet: Forår.

Stik efter originalmaleri af Pieter Bruegel (1525/30-1569), graveret af Pieter van der Heyden og publiceret af Jerome Cock 1570.

Tekst: Marts, April, Maj er forårs månederne. Forår lig barndom. Om foråret er Venus klædt i blomsterranker.

Indholdsfortegnelse

Søren Cock-Clausen: Kældre, vækststuer, drivgrave, jordkuler og væksthuse	4
Bernt Løjtnant: Bønnet slots reliktarer	23
Johan Lange: De tidligere haver og bevoksninger ved Esrum kloster og deres historier. Fortjente abbed Vilhelm sit 1900-tals tilnavn Danmarks Havehelgen?	28
Små meddelelser	
Lene Floris: Fra Klosterhave til Medicon Valley. Udstilling og arrangementer på Esrum Kloster	41
Asger Ørum-Larsen: Vilvorde igen	42
Deltagere i Nordisk Havearkitektkongres i København 1949	43
Havebrugshistorisk Dagbog okt. 2002 - sept. 2003. Ved A. Ørum-Larsen	46
Havebrugshistorisk Bliografi okt. 2002 - sept. 2003. Ved A. Ørum-Larsen	49
Boganmeldelser	
Annemarie Lund: Danmarks Havekunst III 1945 - 2002	52
Kay N. Sanecki: Old Garden Tools	53
Ekskursionsberetninger	
Sommerudflugt til herregårdene Bregentved og Gisselfeld samt Hesede planteskole lørdag d. 14. juni 2003	57
Fyraftensudflugt til Samlingen af arkitekturtegninger på Kunstakademiets bibliotek og Billedhuggerhaven tirsdag d. 26. august 2003	63
Forfattervejledning	65

Kældre, vækststuer, drivgrave, jordkuler og væksthuse

Cellars, Growth Rooms, Frames, Clamps and Greenhouses

Keywords: Plants, Wintering, Garden Buildings, Forcing Frames, Cellars, Lofts, Clamps, Clamping, Stores, Greenhouses, Reconstructions, 1700-century, 1800-century, Christian Gartner, Oluf Næve, Thomas Langford, History, Denmark, Norway

Søren Cock-Clausen

I 1600- og 1700-tallet udviklede gartnerne forskellige metoder til at opbevare frugter og grønsager efter høst. Ligeledes opførte og indrettede man særlige bygninger til vinteropbevaring af flerårige urter, som ikke tålte vinterkulden. Samtidens beskrivelser af disse opbevaringssteder er kun sjældent illustrerede, men her vil flere konstruktionsforslag blive præsenteret og diskuteret.¹

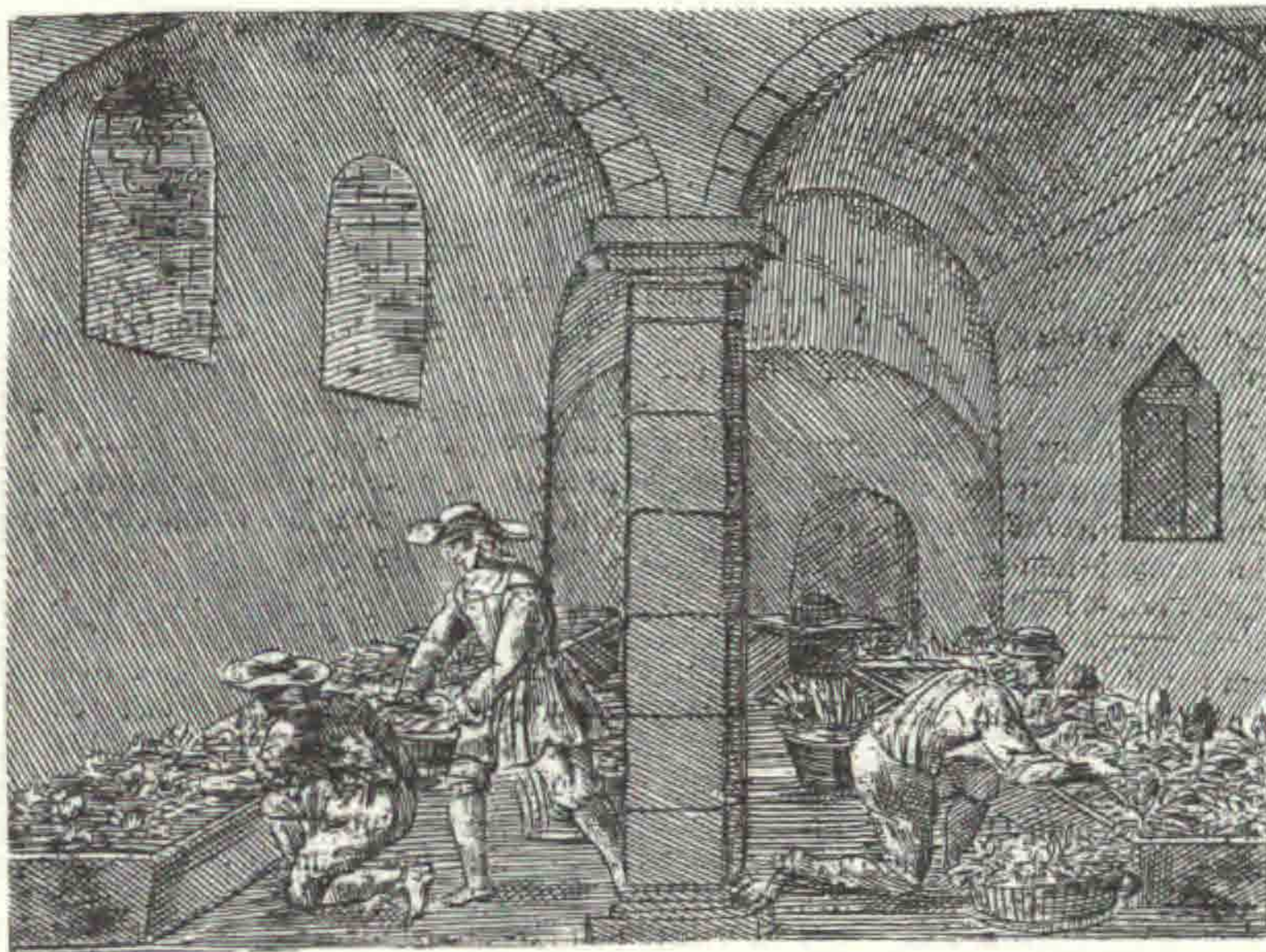

Fig. 1. I Wolff von Hohbergs bog vises en højloftet kælder, hvor tre gartnere er ved at plante urter og mindre træer. Om vinduerne i billedets venstre side skriver Hohberg, at de skal have glastruer og vende mod syd, for at solen i mildt vejr kan skinne ind. I kolde perioder skal de derimod lukkes til med skodder og isoleres med halmmåtter. (Hohberg 1687).

Fig. 2. Amtmand Hans Blomes hus i Seedorf i Slesvig, i hvilket den muroverhvælvede underetage anvendtes til vinteropbevaring af orangetræer i begyndelsen af 1700-tallet. (Foto fra Landesarchiv Schleswig-Holstein).

Kældre

For at undgå at eksotiske planter frøs ihjel eller rådne, måtte de opbevares et tørt og frostfrit sted, og en tør kælder med vinduer kunne bruges. I „Horticultura Danica” fra 1647 fortæller Block om vinteropbevaring af planter i en kælder. Han gennemgår hvilke urter, der skal sættes i kælderen for ikke at dø af kulde, og hvordan man af disse kan tage stiklinger til tidlig udplantning om foråret. Han nævner foruden urterne en række eksotiske træer som laurbær, granatæbler, pomeranser, limoner, citroner med flere, som alle om vinteren må sættes i kælderen for ikke at gå ud.

Når Block også nævner de fremmede vækster, er det formentlig, fordi det netop var på det tidspunkt, at kongen og adelen var begyndt at indforskrive fremmede træer og indrette såkaldte orangerihuse for væksternes vinteropbevaring.

Block nævner hvilke planter, der må sættes i kælderen om vinteren, men beskriver ikke, hvorledes kælderen skal indrettes. Det gør Hohberg derimod i „Georgica Curiosa Aucta” fra 1687 i såvel tekst som illustration. Hohberg kalder kælderen for en Einssetz-Keller eller Gewölb.

Norske vækststuer og jordkældre

Havde man ikke kældre, kunne man i stedet for bruge en konstruktion, som enhver gartner kunne lave, med betegnelserne jordkælder, drivgrav eller vækststue, og hvordan en sådan kunne indrettes, blev beskrevet af datidens gartnere.

De ældste beskrivelser af vækststuer og jordkældre finder man hos de to nordmænd Christian Gartner,² og Oluf Næve.³

Christian Gartner fødtes midt i 1600-tallet i Flensborg med navnet Christian Hanssen og døde i Trondheim i 1716. I 1692 skrev han „Horticultura”, som i 1694 blev udgivet i København under navnet Christian Gartner.⁴ Han voksede op, da Slesvig-Holsten var del af det dansk-norske kongerige, og hans modersmål var tysk. Som ung kom han i gartnerlære i København, hvor han arbejdede i Sophie Amalie haven, hvorefter han drog til Tyskland, Frankrig og Holland.

Efter 1670 boede han i Trondheim, hvor han i 1675 fik kgl. privilegium til at drive handel med frø, og efter at byen var hærget af en storbrand i 1681, fik han til opgave at planlægge byens gadenet med tilhørende træer og buske og udnævntes til „planer-mester for byens gader”, hvilken stilling han havde til 1713.

I andet kapitel af Horticultura beskriver Christian Gartner sin vækststue.⁵

„Om en god kælder eller gevext-stue til opbevaring af alle slags urter og rodfrugter mod vinterens kulde, og om hvornår man skal sætte dem ind og tage dem ud igen samt om deres pasning.

Efter at have arbejdet i haven om sommeren må man sørge for at lave en god gevext-stue, i hvilken man kan sikre sig, at de bedste urter bevares til foråret. Hver femte eller sjette år kan vinteren være så kold, at stiklinger dør på grund af kulden, og det er derfor godt at være forberedt herpå. Jeg har kendt mange havedyrkere i Trondheim, som har lavet deres plante-stue eller kælder på hver sin måde, men ingen eller få har efter min mening lavet den så godt som byens apoteker Arnoldus von Westen, der efter min mening indtil nu har lavet den bedste gevext-stue til brug her, og som ikke er kostbar.

For dybe kældre er ikke gode, fordi de er for fugtige, og er de det, kan kun lidt eller ingen luft og meget mindre solskin nå ind i dem, hvilket urterne har brug for især forår og efterår. Opvarmningen af gevext-stuer over jorden kræver meget arbejde, for at de hverken skal blive for kolde eller for varme. Apotekerens er seksten alen lang og otte alen bred, og ved enderne mod øst og vest ligger den to en halv alen under jorden og en alen over jorden med to vinduer mod syd, hvert en alen i firkant. [Når Gartner ikke oplyser hvor højt syd- og nordsiden skal ligge i forhold til jorden, er det formentlig, fordi kælderens sydside nødvendigvis måtte ligge mere end en alen over jorden, for at regnvand ikke skulle trænge ind i gevext-stuen ved vinduernes underkarme].⁶

Lukker man et vindue op, bliver gevext-huset så lys som en stue, og urterne får både luft og solskin. Desuden må der laves en nedgang til kælderen lukket med en dør af krydslagte lister, og midt på loftet en stor luge 1 alen i firkant samt én i taget som på apotekerens, og hvis mere luft behøves, åbnes de. [Gartner benytter af og til betegnelsen gevext-hus i stedet for gevext-stue. Jeg tror, at Gartner mener vinduets skodde. Nedgangen og trappen har formentlig været placeret på kælders nordvæg, da der ikke var vinduer i denne, og terrænet kunne derfor ligge lidt lavere, hvorved trappen blev kortere. Gartner mener antagelig, at lugerne skal være kvadratiske, en alen gang en alen].

Rundt om kælderen er en 5/4 alen bred muldvold for at hindre frosten i at trænge ind.

I et sådant gevext-hus kan man mod kulden opbevare alle slags gode urter, men også løgplanter og andre fremmede, spanske, italienske, persiske og indiske planter. (...)

Denne udformning er den bedste her i landet, og vil man spendere en lille vind-ovn [ovn med aftræks-rør], er det gavnligt i hårde vintre at fyre i den, fordi den ikke kun forhindrer frost men også skimmel og fugt.

Med en ovn bliver et gevext-hus næsten til et fyrsteligt pomerans-hus. Man får den største fornøjelse af det hele vinteren igennem, og når man går ind i det, er det næsten som at komme i Paradis.

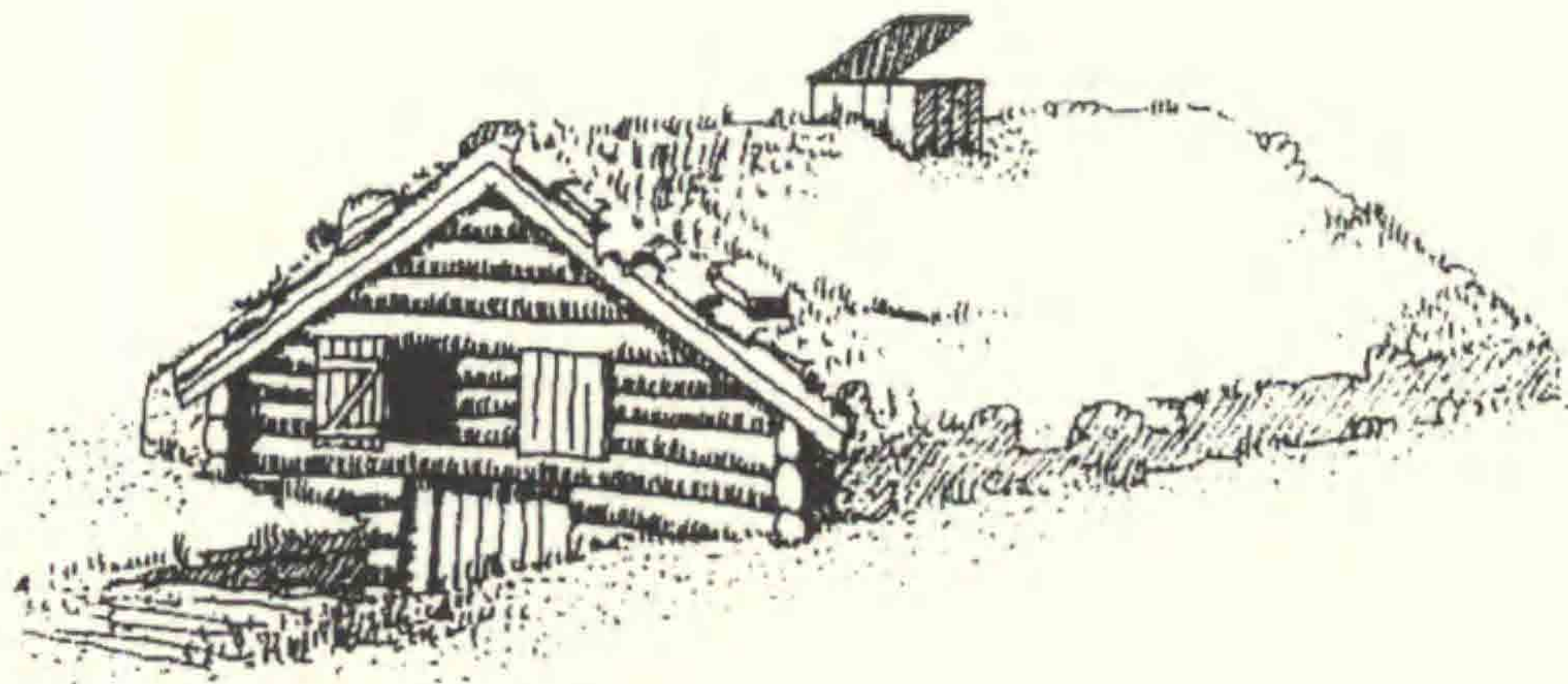

Fig. 3. Christian Gartner beskriver i sin bog fra 1694, hvordan man bygger en kælder eller „Gevext-stue”. I genudgivelsen fra 1994 er bygningen rekonstrueret som illustreret. (Balvoll og Weisæth, 1994, Rekonstruktionsskitse af Jan Våge).

Perspektiv af et „Gevext-Huus” set fra sydøst. To vinduer, det ene lukket med en skodde, samt en trappe ned til døren. Lemmen over udluftningsskakten er åben, taget tækket med græstørv, og husets langvægge isoleret med en vold af muld eller tørv.

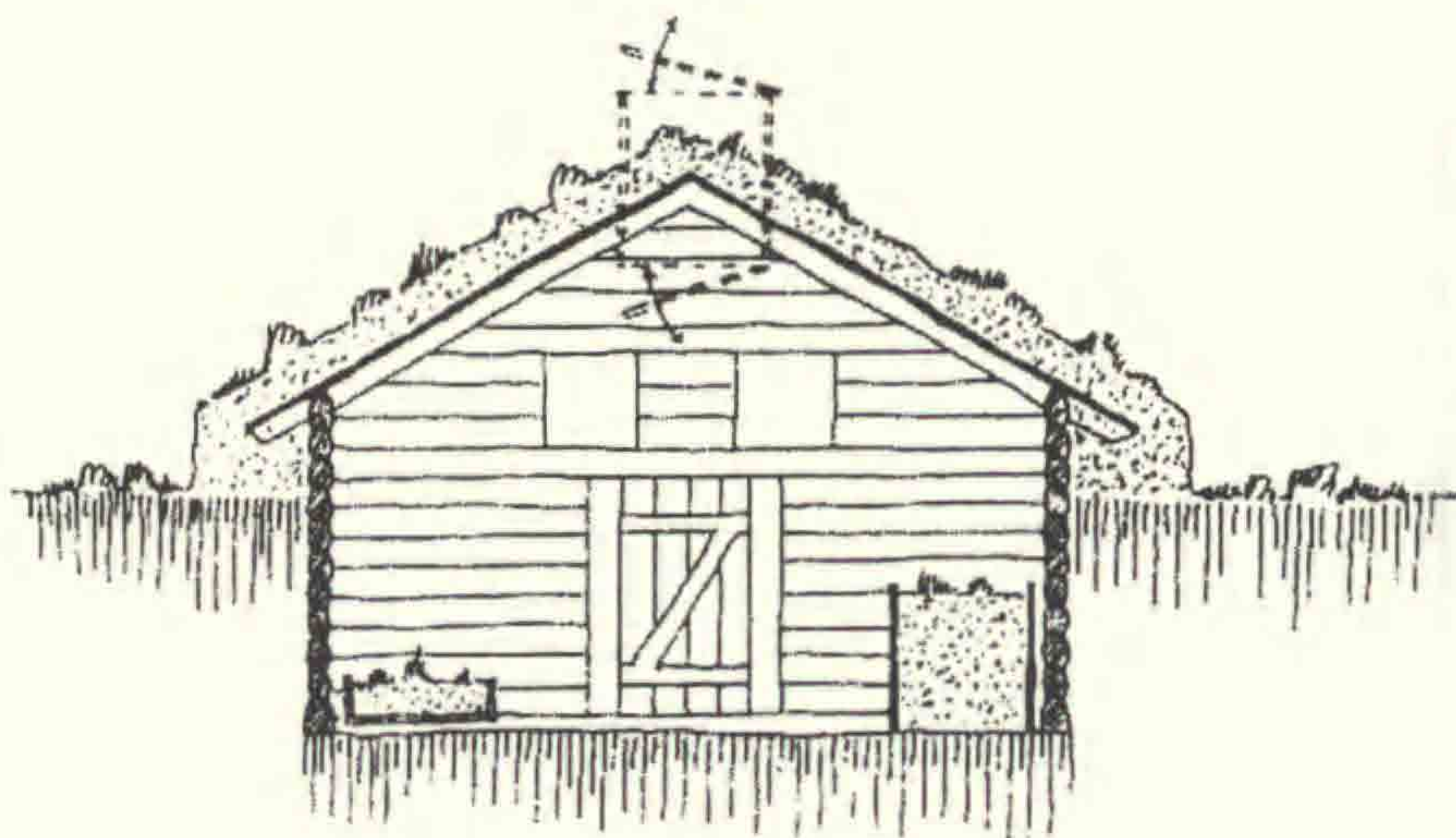

Fig. 4. Tværsnit i Gevext-Huset med vægge af tømmerstokke og tag tækket med græstørv. Den lave kasse er formentlig til urtestiklinger, mens den høje er til rodfrugter. Huset har intet loftsrum, men udluftningsskakten har både udvendig og indvendig en lem.
(Balvoll og Weisæth, 1994. Rekonstruktionsskitse af Jan Våge).

Når den hårdeste vinter er overstået sidst i februar eller først i marts, og når solen varmer, lukkes vinduernes skodder eller lugerne op om dagen, men lukkes om aftenen, så længe nattefrosten varer. Senere sætter man urterne ud, helst når det regner, men solen hjælper ikke den første eller anden dag men efterhånden, og ved nymåne eller fuldmåne plantes de ud, hvor man vil have dem. (....)”

Oluf Næve fødtes 1709 i Sør-Trøndelag som nummer seks af en børneflokk på tretten. Man ved ikke noget om hans uddannelse, bortset fra at han i nogle år undervistes i en latinskole. Hans økonomi var ringe, og da han i 1769 skulle betale Herman Hanssen Sogn i Christiania for kost og logi, havde han ingen midler, men overdrog ham som kompensation retten til udgivelsen af sin bog.

I havebogens kapitel 13 beskriver Næve sin jordkælder.⁷

„Om jordkældre til opbevaring af kål og rodfrugter om vinteren, samt noget om vinter vext-stuers indretning:

1. Da kål og rodfrugter er de nyttigste og de mest nødvendige af alle havens vækster, bør man først og fremmest være omhyggelig med deres opbevaring og undgå, at de fordærves om vinteren, for ellers får man kun halv nytte af dyrkningen.

2. Der er nok ikke opfundet nogen bedre måde til opbevaring af kål og rodfrugter

end jordkælderen med lufthul i taget, over hvilket må være en lem, som kan løftes af og lægges på, når luften og vejrliget kræver det. Jordkældre indrettes bedst i en sandbakke eller jordhøj, eller hvor der findes hårdt gråler, for den skal bygges med tag og tækning, så både regn og sne altid holdes ude. Det er kun muligt, hvis taget går en alen ud over kælderens sidevægge, samt at jorden kastes op der omkring, således at der bliver frit afløb for vandet, især fra kælderens bageste endevæg.

3. Alle kloge husejere ved, hvor godt og gavnligt det er at have frostfrie og tørre kældre, men de findes ikke ved alle gårde, hvor jorden er våd eller lidt fugtig, og hvis der ikke er gjort foranstaltninger imod dette ved husets opførelse. Men for de fleste er det muligt at indrette gode jordkældre, selv om de måske ikke kommer til at ligge lige ved gården, og derfor vil jeg orientere lidt mere udførligt om disse.

4. Indgangen til en jordkælder bør ikke være mod nord, da den skal holdes fri for frost, men døren bør heller ikke vende mod syd, hvis kælderen om sommeren skal bruges til opbevaring af drikkevarer, for så er det bedst at have indgangen mod øst eller nordvest. Men hvor det ikke er muligt at sætte døren hverken mod øst eller vest, må man bygge tørrevægge på begge sider af den og desuden bekoste to døre, hvor den yderste skal lukke udad, og den inderste indad.

5. Hvad enten kælderen bygges af mur eller tømmer, bør jorden ved begge sider og ved bagvæggen være så høj som taget, og der må være dobbelt tørvelag over hele kælderen med underlag af næver (flager af yderbarken fra birk, der skrælles af stammen og benyttes til tækning (Dahlerup 1934)) eller to lag brædder. Men har man bomkantede brædder tilovers, er det godt og gavnligt at lægge et lag af disse oven på tagets tørv eller at sætte et hegn af brædder omkring huset, for at kreaturerne ikke kan gå op på taget og træde tørv i stykker.

6. Det er bedst at lave jordkælderen så lang eller dyb, at den kan deles i to rum med det forreste til daglig brug og det inderste til ting, som skal bevares i længere tid, og da må luftrøret, eller lufthullet i taget, være over det inderste rum. Luftrøret laves nemmest af fire stykker brædder en halv alen brede og halvanden alen lange, som sømmes sammen til et kvadratisk rør, der sættes på taget som en skorstenspipe og sømmes fast i tagets brædder ved tagets ås, inden det beklædes med tørv. Luftrøret bør være smalle øverst end ved taget og have en karm med en lem, som kan åbnes og lukkes så ofte, det er nødvendigt.

7. En jordkælder bør ikke være over 3 alen høj, den kan dog i siderne være noget lavere, meget højere må den ikke være. Kælderens indre indrettes, som man synes, dog skal man skaffe sig tørt sand, helst det røde eller det brune, som findes hvor fyr eller enebær vokser, for i dette bevares rodfrugter bedst, og i det holder grønne urter sig til husholdningen, for fugtigt strandsand duer ikke. Opad husets vægge kan laves brædebænke til at stable kålhoveder på, eller de bindes op under taget i stænglerne.

8. Om sommeren, når det er varmt og tørt og blæser, bør man udlufte de tomme jordkældre godt ved at fjerne lemmen over lufthullet og lade døren stå åben om dagen, men holde den lukket om natten samt både dag og nat, så længe luften er fugtig. Ellers samler der sig så meget rådden fugt i kælderen, at både kål og rodfrugter angribes af råd. Om vinteren, forår og efterår åbnes luftrørets lem kun, når luften er klar og tør, og såfremt man fornemmer, at kælderen er fyldt med rådden fugt, som beskadiger kål og rodfrugter.

9. I sådanne jordkældre kan man opbevare adskillige urter og rodfrugter, som man ønsker at plante ud det følgende år, og som ikke tåler at stå i haven om vinteren. Urter eller små træer med flerårige stammer eller stængler, kan ikke alle bevares og holdes friske i en jordkælder, dertil vil et vext-hus være bedst.

Dog vil jeg ikke råde nogen til at bygge et vext-hus med mure af kampesten oven på jorden, dertil må man bruge hårdtbrændte mursten, fordi kampestensmure bliver kølige i Norges strenge og lange vinter, og de kan ikke holdes tempererede uden kraftig varme om vinteren. Stærk varme i et hus ødelægger planterne lige så meget som frost. Der skal så meget brænde og arbejde både nat og dag til for at holde et kampestenshus passende varmt hele vinteren, hvis det for størstedelen ligger over jorden, og ydermere er opmuret med dårlig kalk eller ler, og hvis det ikke udvendigt er omgivet af en vold af muld eller tørv. Et tæt velbygget træhus kan bedre end et kampestenshus holde kulturen ude med kun lidt varme.

10. Et vinter-vext-hus i Norge bør af hensyn til dets højde graves halvvejs ned i jorden eller have tykke udvendige volde af muld eller tørv, som kan beskytte den del af væggene, som er blottede for vejret.

Vext-huset bør have gavlene mod øst og vest, fordi der på sydsiden må være to eller flere glasvinduer, alt afhængig af husets længde, og ved vinduerne bør muldbænkenes ender være skrå, for at solen kan skinne længst mulig på vinduerne i det mindste fra kl. 9 om formiddagen til kl. 3 om eftermiddagen.

Husets indvendige højde må afpasses efter, om der skal stå høje eller lave træer i det. Dog bør et vext-hus ikke være under 4 alen højt, og indrettes der loftsrum over, bør dettes gulv været dækket med et håndsbredt tykt lag ler. Indrettes ikke loftsrum, er man nødt til at lægge næver og tørv over huset samt over det et bræddetag eller tag af teglsten over tørv.

Er vext-huset mellem 16 og 24 alen langt, kræver det to vindovne [ovn med aftræksrør]⁸, fordi bilæggerovne ikke egner sig til vext-huse, dersom man ikke indretter særlige indfyringsåbninger på husets bagside. ”

[På datidige afbildninger af orangerihuse er bilæggerovne opstillet i et skur på husets bagside, hvorfra indfyringen i ovnene skete].

En anden rekonstruktion

Christian Gartner beskriver i sin bog, hvordan man bygger en kælder eller gevext-stue, men desværre illustrerer han ikke, hvordan den så ud. Men i Weisæth og Balvolls genudgivelse af *Horticultura* 1994 viser Jan Våge, (se fig. 3 og 4) hvordan den kan have set ud.⁹

Våge har fulgt Gartners beskrivelse, men jeg mener, at gevext-stuen har været lidt anderledes, og det vil jeg her gøre rede for med henvisninger til Oluf Næves beskrivelse, som er gengivet ovenfor.

Husets orientering

Modsat Våge mener jeg ikke, at vækststuens gavle vendte mod henholdsvis syd og nord, fordi vi hos Næve [punkt 10] læser, at vækststuen bør have enderne mod øst og vest, og jeg mener, at Næve med enderne mener gavlene, fordi der på sydsiden er vinduer. Jeg mener, at vinduerne har siddet med passende afstand fra hinanden, for at lyset kunne spredes jævnt over planterne, og ikke så tæt som Næve viser. Balvoll er enig med mig om dette.

Byggemateriale under jorden

Den del af gevækststuen, der lå under jorden, mener jeg, var bygget af sten for bedre holdbarhed, mens Våge viser den af tømmer. Ifølge Balvoll drøftede Våge og Weisæth, hvorvidt væggene var af sten eller tømmer, og de valgte at vise dem af tømmer. Fordi tømmer isolerer bedre end sten, fordi der var rigeligt med tømmer ved Trondheim og endelig, at man dér brugte tømmer til afsprodsning i brønde. Men også i København

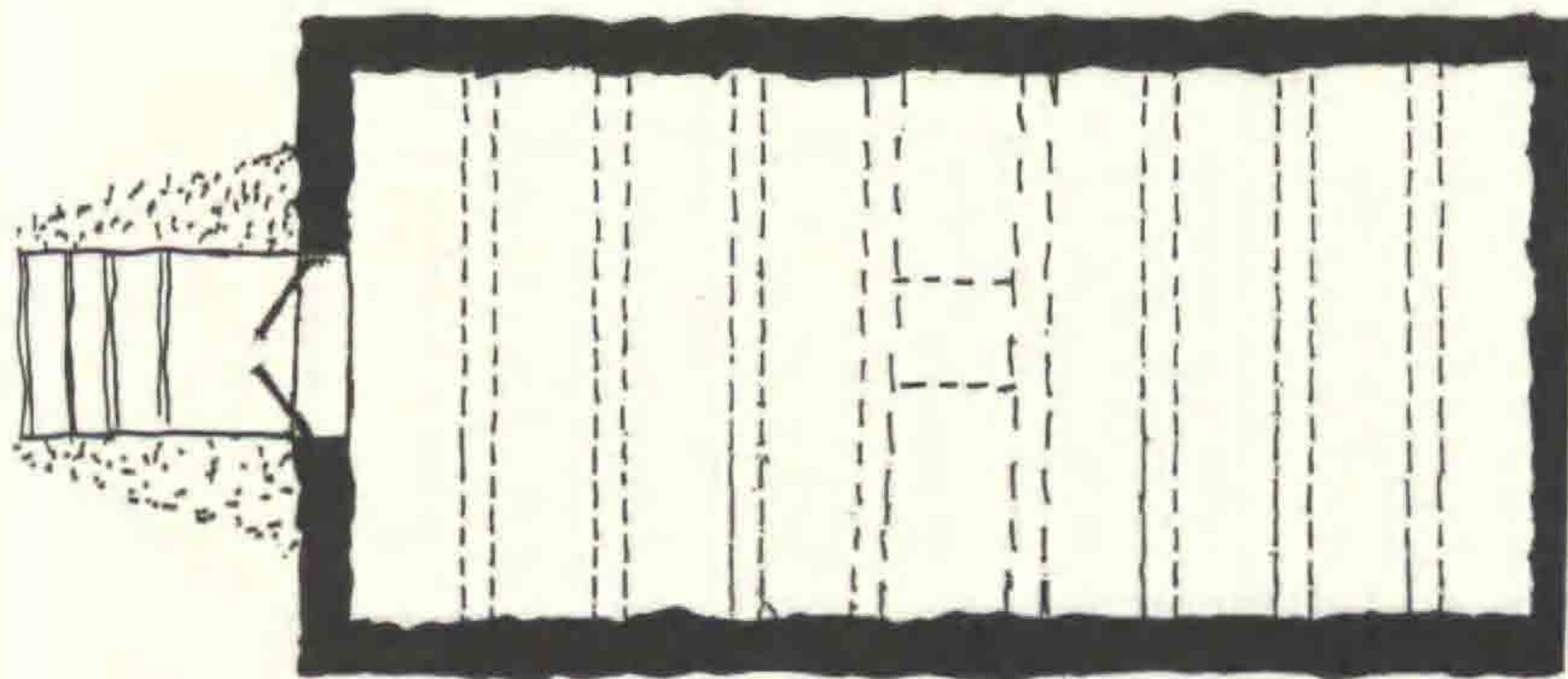

Fig. 5. Christian Gartners „Gevext-stue“.

Plan af husets underetage med vægge af kampesten, dør og trappe i gavl mod øst. (Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

brugtes dengang tømmer ved brøndbygning, dels fordi det ved udgravningen var nemmest, og dels fordi tømmer sikrede bedre mod brøndens sammenstyrtning, der kunne medføre døden, og endelig var det ulige nemmere end at bygge en brønd af sten. Jeg mener dog ikke, at brug af tømmer ved brøndgravning kan anses som argument for brugen af tømmer under jorden i vækststuer. Men selvom Weisæth og Våge mener, at væggene var af tømmer, kunne disse lige så vel have været af sten, fordi vi hos Næve [punkt 5] læser: „hvad enten kælderen bygges af mur eller tømmer.”

Dørens placering

Det ville næppe være hensigtsmæssigt at placere nedgangen på sydsiden, som Våge viser det, fordi det medfører, at det vil være vanskeligt at anbringe baljetræer nær vinduerne, hvor lyset var bedst. Mere praktisk ville det være, dersom døren var i nordsiden, fordi det ville gøre det muligt at sætte træerne nær vinduerne samtidig med, at det var nemmere for gartnerne at bakke baljetræer op og ned fra kælderen.

Næve skriver [punkt 4], at indgangen ikke bør være mod nord, da den skal holdes fri for frost, men den bør heller ikke være direkte mod syd, hvis der om sommeren skal opbevares drikkevarer i kælderen, og derfor er det bedst at have indgangen mod øst eller vest.

Balvoll mener, at hvis døren var i langsiden mod nord, ville tagets regnvand og sne uvægerlig samle sig ved døren og give problemer med sne og is; derfor mener jeg, at den har siddet i en af gavlene.

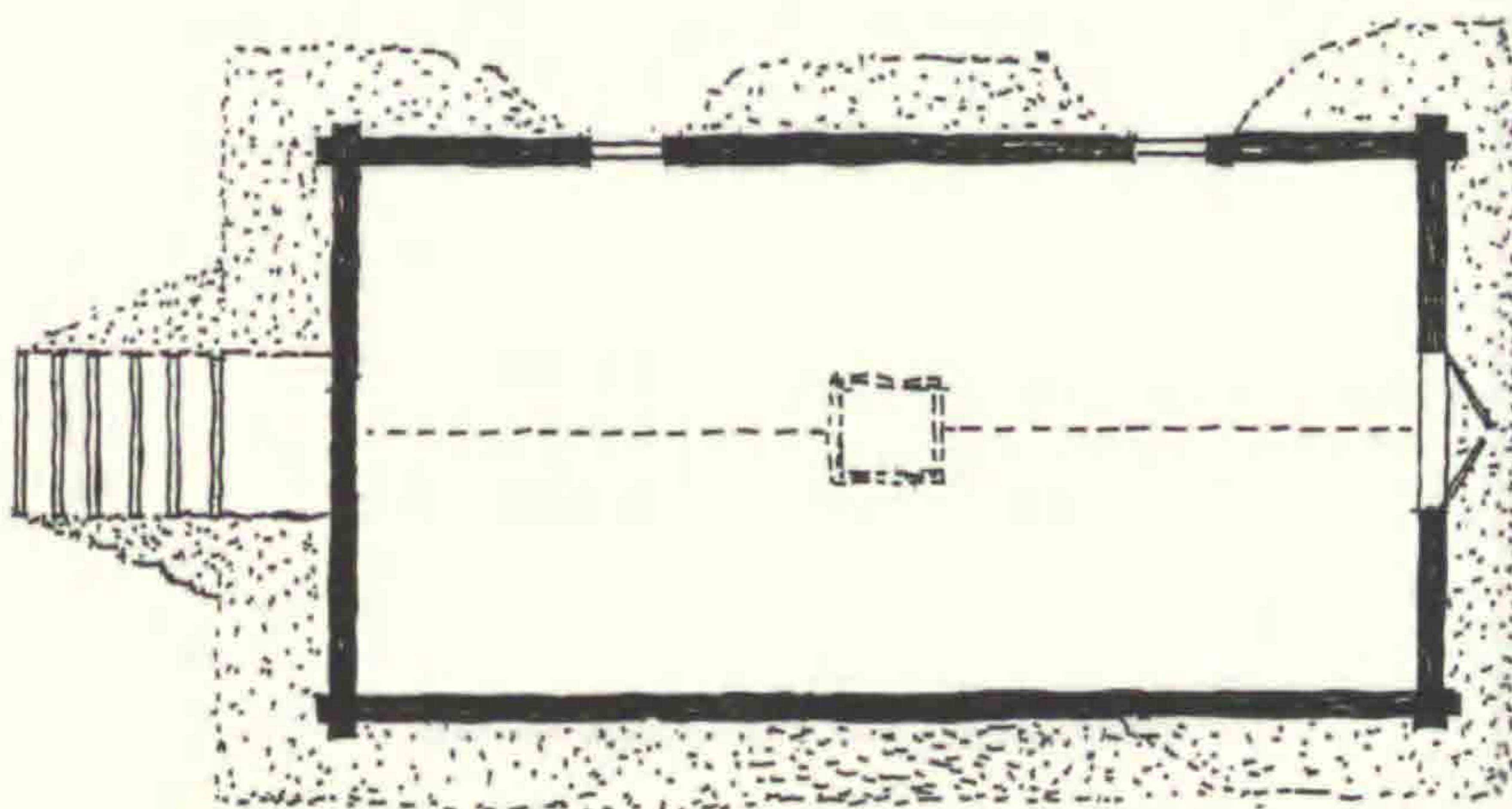

Fig. 6. Plan af loftsrum med vægge af tømmerstokke, to sydvendte vinduer og trappen i østgavlen. Omkring væggene er en vold af græstørv. (Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

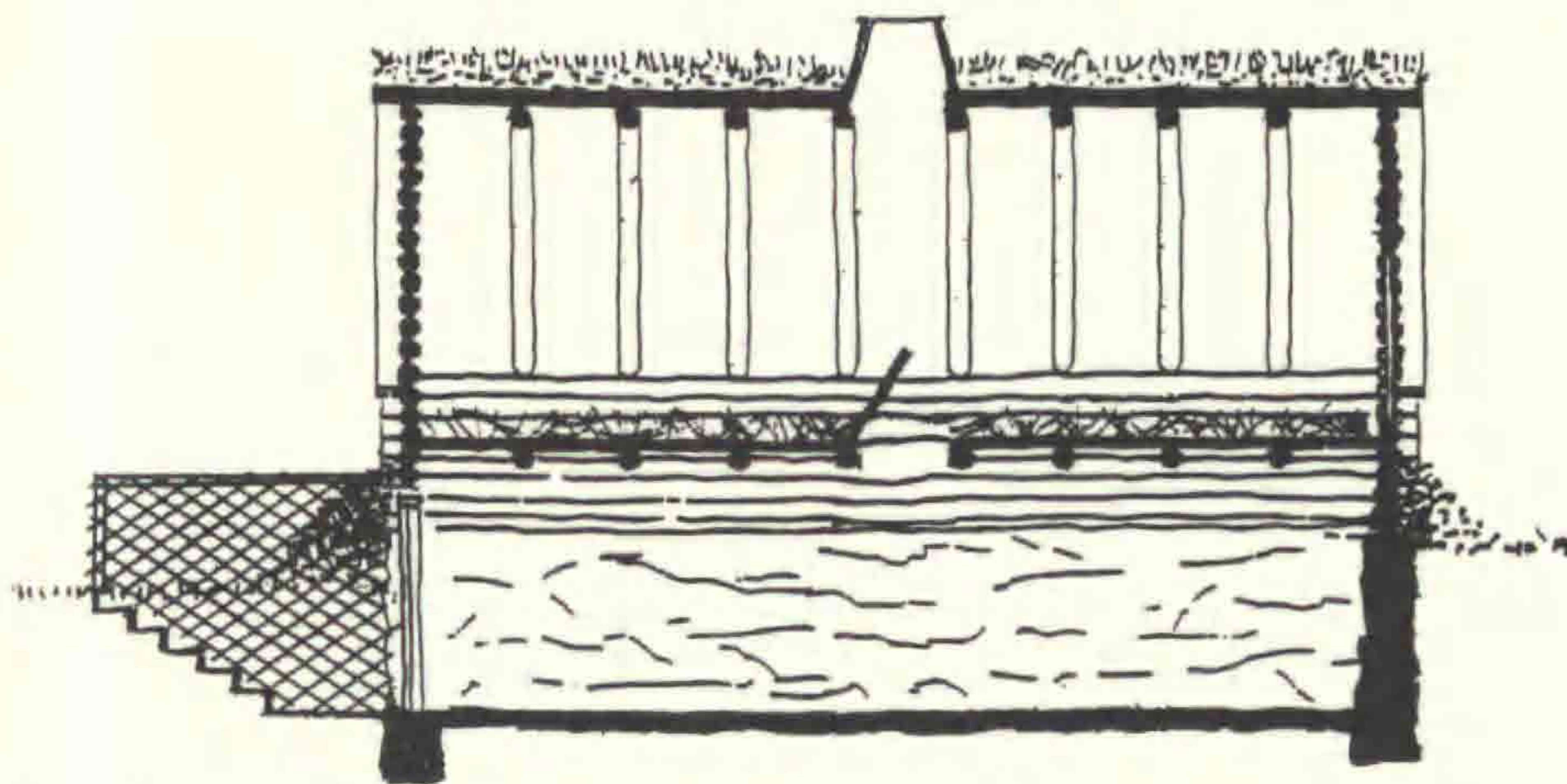

Fig. 7. Længdesnit hvor udluftningslemmen i gulvet mellem underetage og loftsrum er åben. Lemmen over udluftningsskorstenen er lukket. Taget tækket med græstørv og langs væggene en vold af græstørv. Loftsrumsrummet er isoleret med halm på gulvet. Trappen i østgavlen. (Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

Loftsrum

Gartner skriver, at der skal være en 1 1/2 alen stor luge i loftet og i taget, det vil sige to luger, en i vækststuens loft og en i taget, hvoraf kan udledes, at der har været et loftsrum over planterummet, og at den ene luge var i dettes gulv og den anden i loftsrummets tag.

I datidens beskrivelser af orangerier fremgår det, at der var loftsrum i mange af dem. Det anvendtes til redskaber, og om vinteren lagde man et tykt lag halm på gulvet som isolering over vækstrummet, mens man i huse uden loftsrum måtte fastgøre isolering på tagets underside, hvilket var besværligere og desuden uhensigtsmæssigt, fordi planternes fugt ovenover isoleringen ville kondensere på tagets kolde underside, hvorefter kolde vanddråber ville dryppe ned på planterne.

Balvoll mener som jeg, at huset havde et loftsrum.

Et lerlag

Oluf Næve skriver [punkt 10], at loftsrummets gulv bør belægges med et ca. 10 cm tykt lag ler.

Balvoll mener som hortonom Annie Christensen, at lerlaget var anbragt som isolering, men da isoleringsværdien af 10 cm ler kun er ubetydelig, mener jeg at lerlaget havde en anden funktion. Det har antagelig været for at tætte gulvet for at hindre, at fugten, som urterne afgav til kælderens luft, diffunderede gennem gulvet op til loftsrummet. Den fugtige luft ville på tagets underside, når dettes temperatur om vinteren

var under eller i nærheden af frysepunktet, kondensere til vand eller is, som derefter ville dryppe ned. Loftsrummets gulv ville efterhånden blive vådt, og vandet ville efter nogen tid trænge gennem gulvet og havne nede i planterummet og ødelægge grønsagerne.

Balvoll mener, at datidens gartnere vidste, at tørv havde større isoleringsværdi, og dersom leret var blevet lagt i tør form, ville der være luft mellem dets faste partikler, at det ville have større isolationsværdi, end hvis det var lagt i våd æltet form. Noget andet er imidlertid, at lerlaget besad en vis varmekapacitet. Og lerlaget ville derfor være længere om at ændre temperatur, således at den udvendige lufttemperaturs vekslen mellem dag og nat, ville påvirke kælderrummets temperatur mindre, til gunst for urterne.

Jeg mener, at Balvolls betragtning er rigtig, men vil tilføje, at et tørt lerlag efter nogen tid vil blive fugtigt, fordi en del af kælderrummets fugtige luft vil kondenseres i leret, og det vil efterhånden gøre det tættere, og dets varmekapacitet øges.

Min konklusion er, at lerlaget blev anbragt af to årsager, dels for at give gulvet varmekapacitet, og dels for - måske utilsigtet - at gøre det tæt, en tæthed der gradvis ville øges, indtil det blev helt diffusionstæt, mens det som varmeisolering var helt ubetydeligt.

Udluftningsluger

De halvanden alen store luger, som Gartner foreslår anbragt i loft og tag, er betydelig større end Oluf Næves [punkt 6], der kun var 1/4 alen. At Næves skorsten var smalle foroven end forneden ville øge dens trækkevne, og den kunne derfor være mindre end Gartners.

Balvoll mener, at Gartners luge kan sammenlignes med lyren, der sad i mønningen på datidens bondehuse, da denne placering hindrede regn og sne i at komme ind i huset.

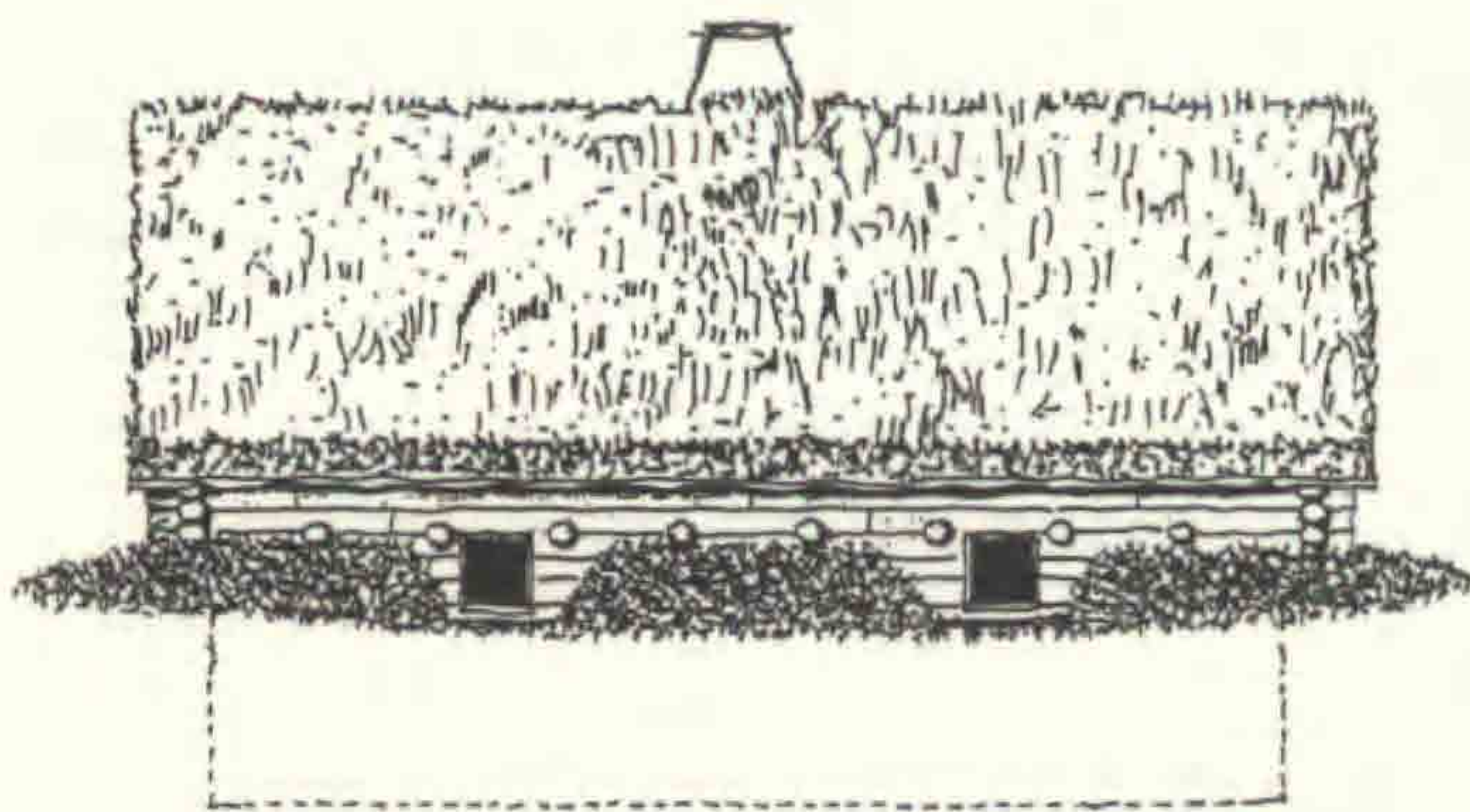

Fig. 8. Sydfacaden med to vinduer, taget er tækket med græstørv og langs væggen en vold af græstørv.
(Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

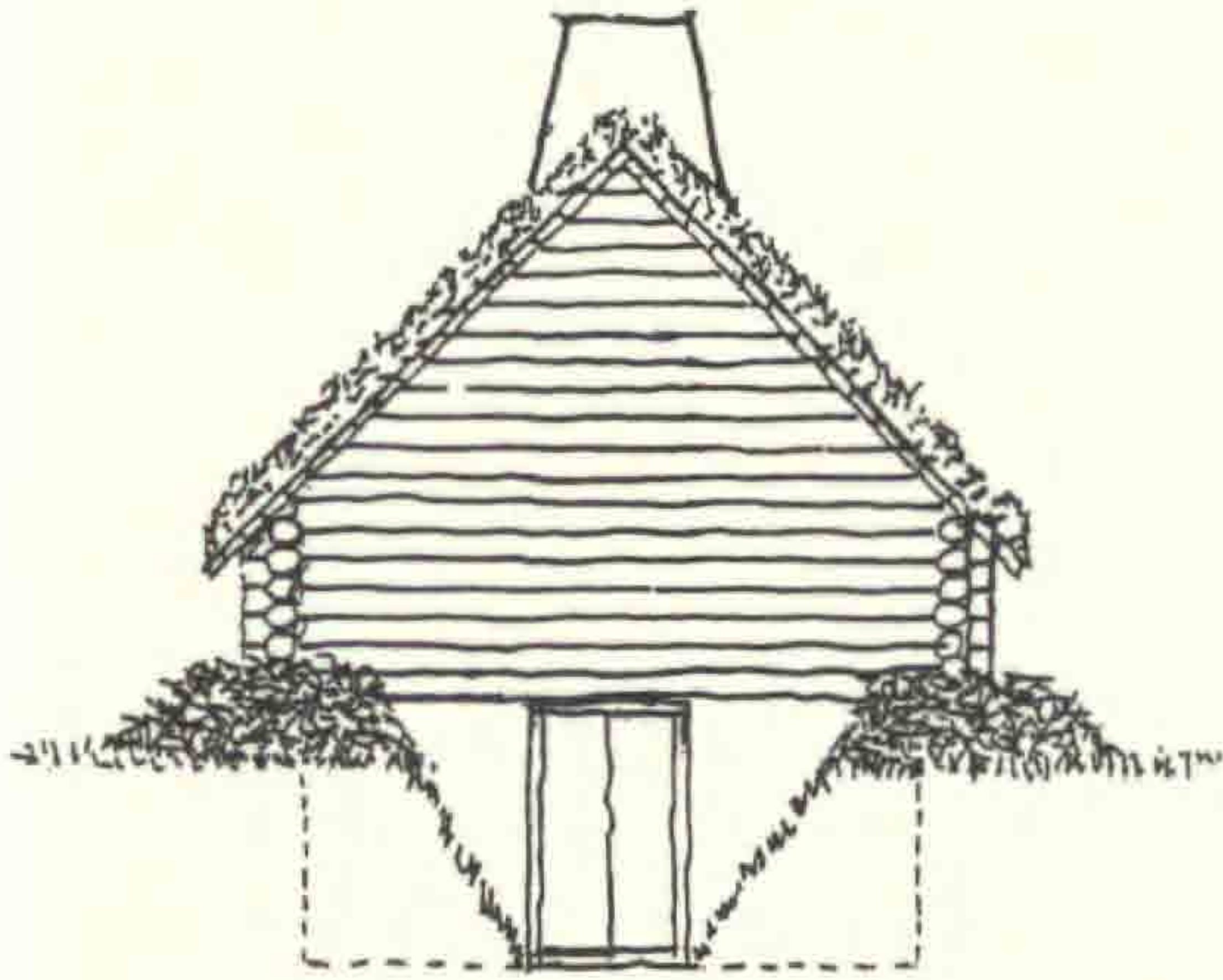

Fig. 9. Gavl mod øst med dør til kælder. (Rekonstruktionsskitse SCC, 2002). (Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

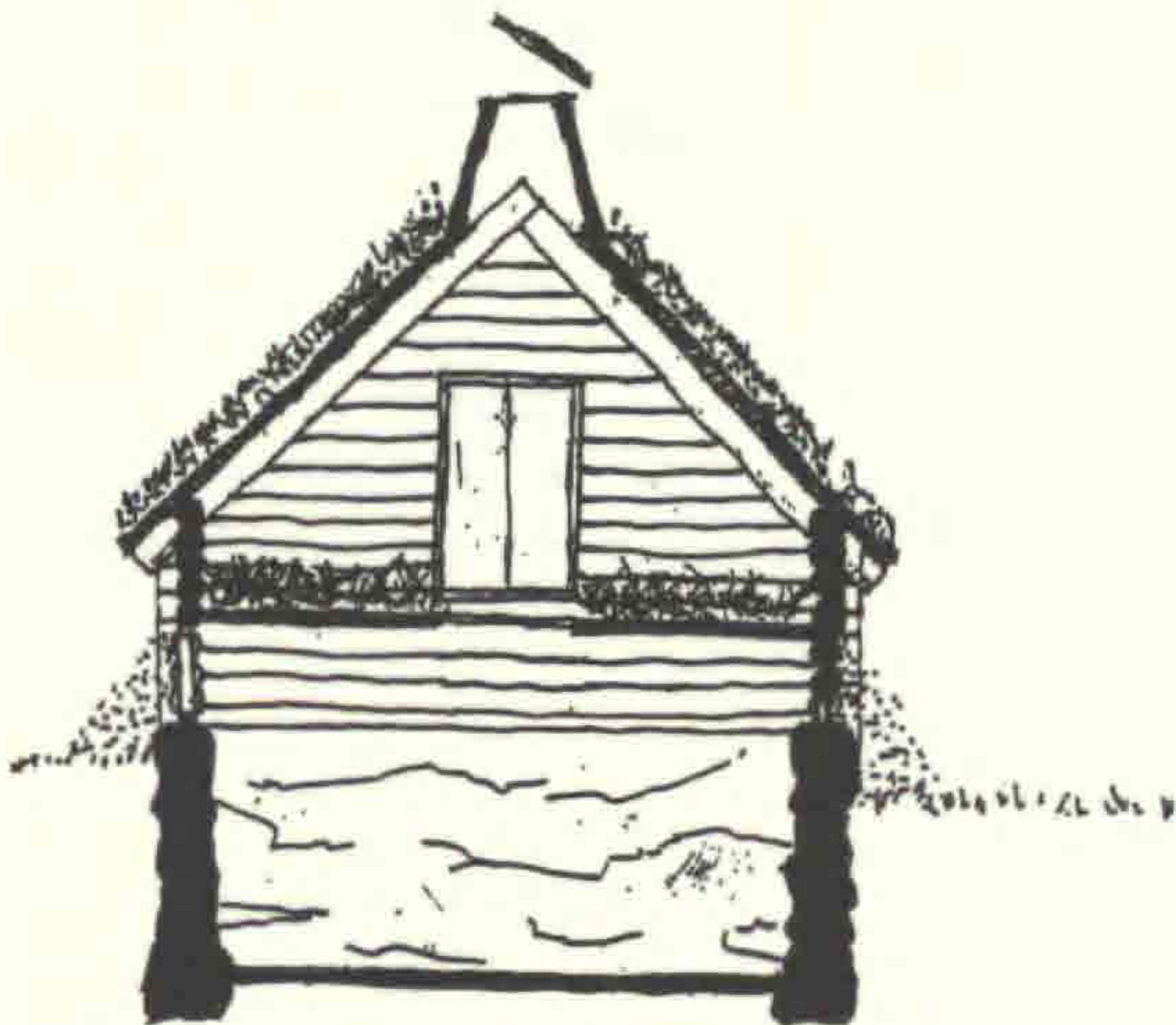

Fig. 10. Tværsnit med vestgavlens dør til loftsrummet. Lemmen mellem underetage og loftsrum og lemman over udluftningsskorstene er åbne. Loftsrummet er isoleret med halm på gulvet. (Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

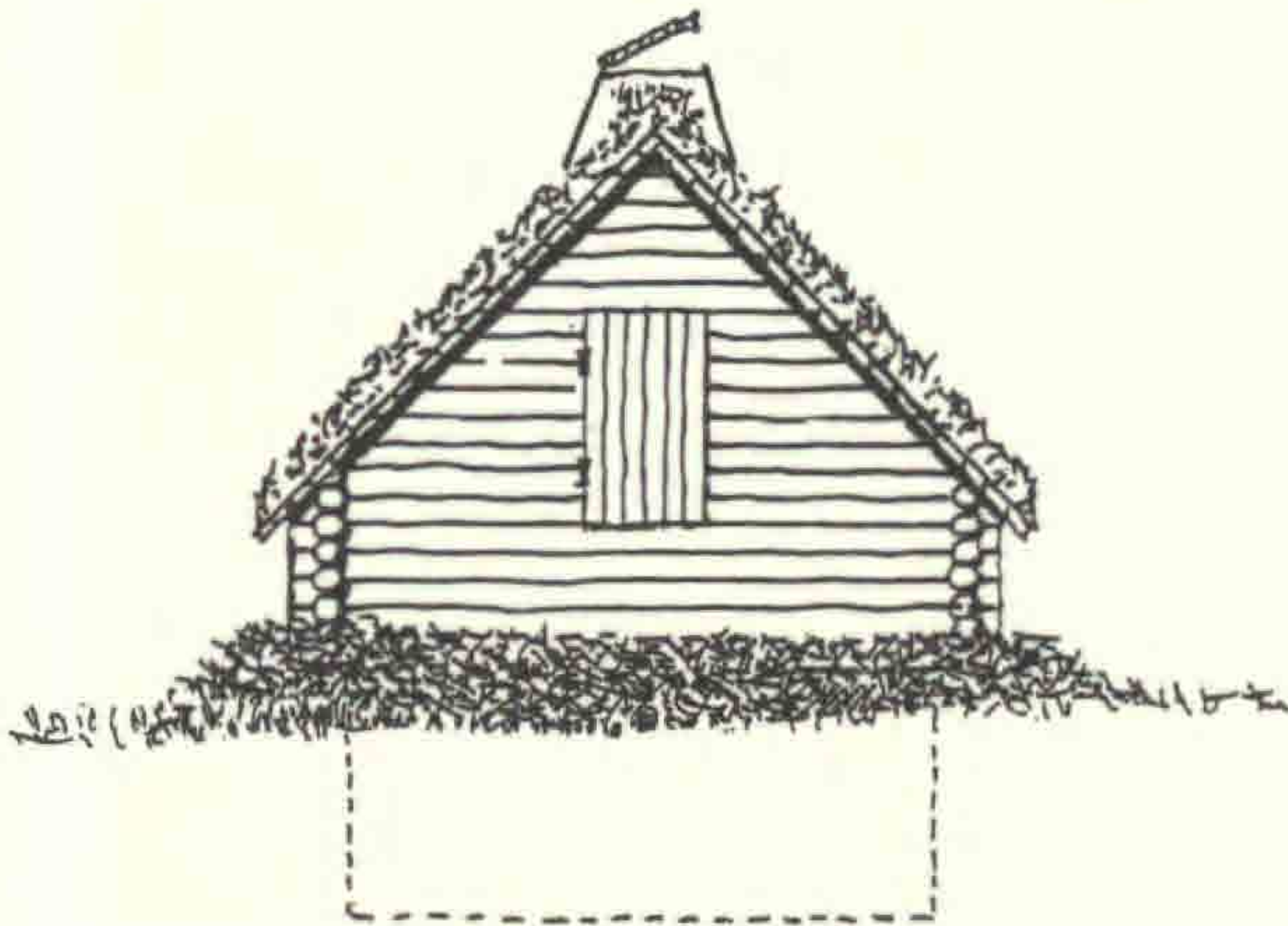

Fig. 11. Gavl mod vest med dør til loftsrum. Lemmen over udluftningsskorsten er åben. (Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

Greenhouses og drivgrave

I 1699 beskrev Thomas Langford en indretning, som han benævnte *greenhouse*, til det kolde Nordengland. Vi ville næppe kalde det et *greenhouse*, fordi beskrivelsen afslører, at det var en drivgrav eller en vækststue der ligner Gartners og Næves. Det er muligt, at Langford har betegnet enhver indretning for opbevaring af planter for et *greenhouse* fordi indholdet havde farven green.

Langford skriver:

„Ønsker man sig et *greenhouse*, i hvilket man i den strengeste vinter kan konservere de sarteste planter med mindre besvær og udgifter end i andre huse, kan man gøre det i en konstruktion, lavet kun for funktionen uden hensyn til dets udseende, som følger:

På et tørt sted udgraves til en kælder omkring fem fod dyb og ti fod bred med længden afpasset efter antallet af planter, den skal rumme. Siderne opmures af mursten, og i den ene ende laves trin, så brede at to mænd kan bære en stor kasse ned i graven eller kun en stige, hvis man har et spil til at hejse kasserne op og ned med.

Overdækningen laves af sammensløjfedede brædder opdelt i lemme, hængslet til en vandret bjælke på gravens nordside. Den monteres en fod højere end sydsidens, så lemmene skråner, for at regnvand kan rinde af. På tværs af graven monteres bjælker til at bære lemmene, og i disses sydlige ende fastgøres et reb - eller to, hvis de er lange - og på nordsiden monteres to vandrette lægter, så man med rebet kan hæve lemmene ved at trække det over den øverste lægte og fastgøre det på den nederste. Lemmene kan hæves eller sænkes så meget, man ønsker og så få eller så mange, som passer til årstiden, for at give adgang for luft og sol til planterne. I meget streng kulde kan halmmåtter lægges over lemmene, for at kulden ikke trænger ind.”

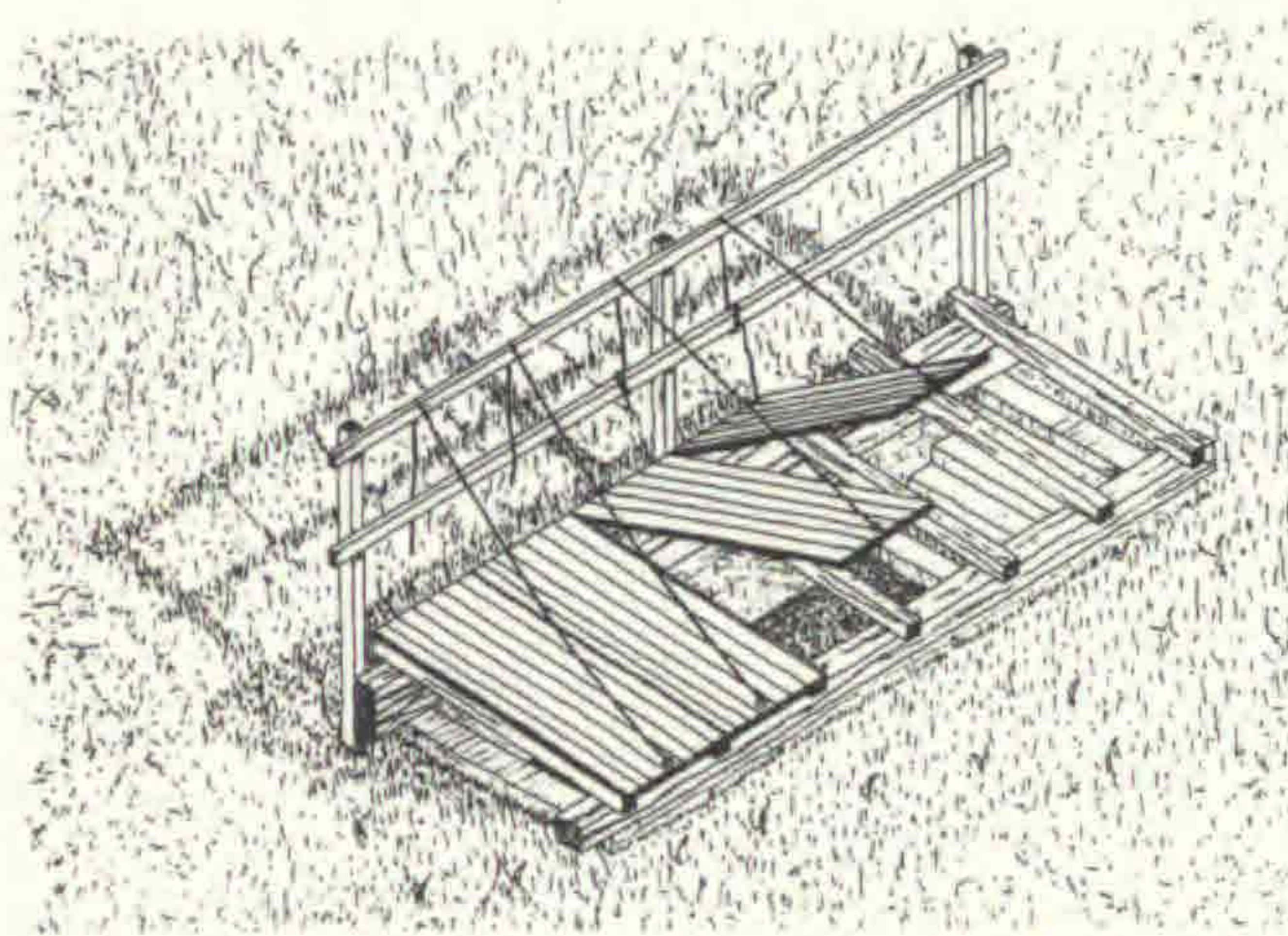

Fig. 12. Axonometrisk afbildning af Langfords drivgrav med ophejselige lemme. Til højre trappe ned til gravens bund. Inden op- og nedbæring af planterne måtte tre lemme og tre tværbjælker fjernes. (Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

Svenskeren Peder Lundberg beskrev bygningen af en vækststue i 1762:

„Man laver en 16 eller 18 alen lang grav, højst 8 alen bred og 1 1/2 alen under jorden, så selve vækststuen mellem murene bliver 6 alen bred. Hele vejen rundt bygger man en mur af kampesten i gravens dybde, og på muren lægges vandrette fyrretræs-bjælker - lag på lag, der inddeles til spærfag med 1 1/2 alens afstand. Spærene bindes af, så de bagerste bliver 5 alen og de forreste 2 1/2 alen, og de blades sammen. Spærfagene rejses, så forsidents vinduer hælder 3/4 alen bagud, og bagsiden hælder 2 1/2 alen. Spærfagene stemmes ind i fodremmen med svalehaler.

Alle spærfagene skal, når de er rejst, ligge i samme plan og beklædes med brædder, som dækkes med mos, birkebark og jord. Mod syd laves fire til fem eller seks vinduer og for enden af graven en dør, foran hvilken graves en 1 1/2 alen dyb nedgang.

Af alle måder at lave en vækststue på er denne den bedste og stærkeste. Om efteråret dækkes vinduerne til med lemme, og hen mod vinter lægges halm over disse og over hele graven, men så længe vejret er mildt, skal graven have luft, hvilket også bør gøres om vinteren, når vejret er mildt.”

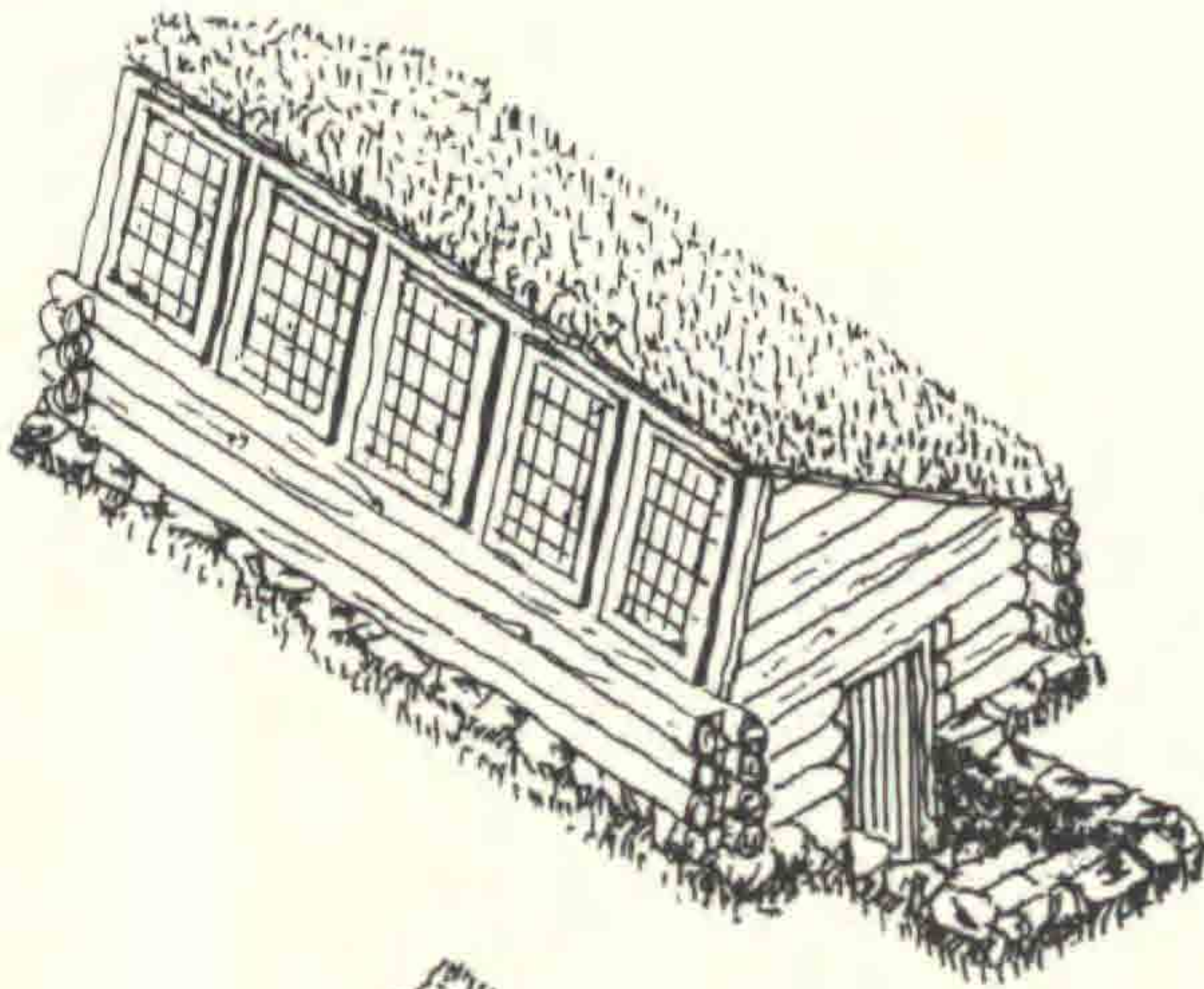

Fig. 13. Axenometrisk afbildning af Lundbergs vækststue.
(Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

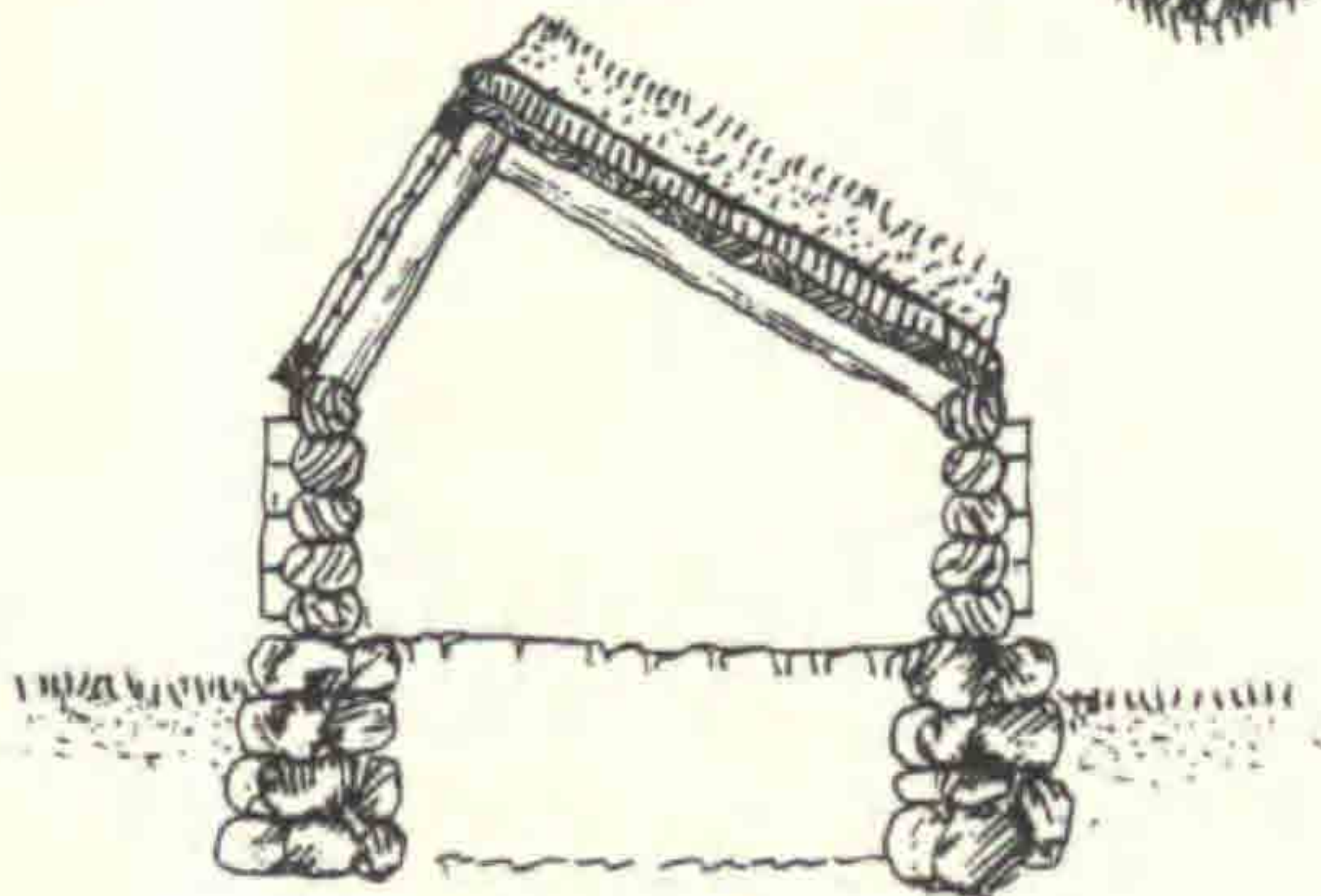

Fig. 14. Tværsnit af Lundbergs vækststue.
(Rekonstruktionsskitse SCC, 2002).

Jordkuler

I en artikel fra 1799 af H. Chr. Glahn *Om Maaden i Norge, Island og Færøerne sikkert at overgiemme Kartoffler*, berettes om jordkuler. Henrich Christopher Glahn nedkulede kartofler i 1770'erne, da han var sognepræst i Kinsarvik-Ullensvang i Hardanger. Kulerne var cirkulære og dækket med et 60 cm tykt jordlag, og over jordlaget blev lagt halm eller tang i et så tykt lag, at kartoflerne ikke blev ødelagt af frost. Et hul forneden til at tage kartoflernes ud af stoppedes med halm.

Gudmund Balvoll fortæller, at mens vinteropbevaring af kartofler kunne lade sig gøre sydpå, var det vanskeligt i Norge, fordi risikoen for frost var stor. Men som det fremgår hos Glahn blev nedkuling dog forsøgt. Balvoll mener dog, at nedkuling i Vestlandet kun skete i få tilfælde.

Hertzberg tilrådede i sin bog fra 1763, at sætte-kartofler skulle lægges i nedgravede kuler, det gav bedre sikring mod frost, og K. Weydahl anviste i 1918 en tredje form for kuling. Han foreslog, at jordfrugterne stabledes i en meter bred og en meter høj vold, hvis sider skrånede 45°, som dækkedes med jord, idet den foroven afsluttedes med to eller tre langsgående brædder som bortledte regn. Samtidig dannedes der under dem en luftkanal, som ved enderne tætnedes med halmviske. Når vinterkulden satte ind, overdækkes kulen med blade og jord helt op over brædderne. På denne måde tålte de fleste jordfrugter, at temperaturen kom lidt under frysepunktet.¹⁰

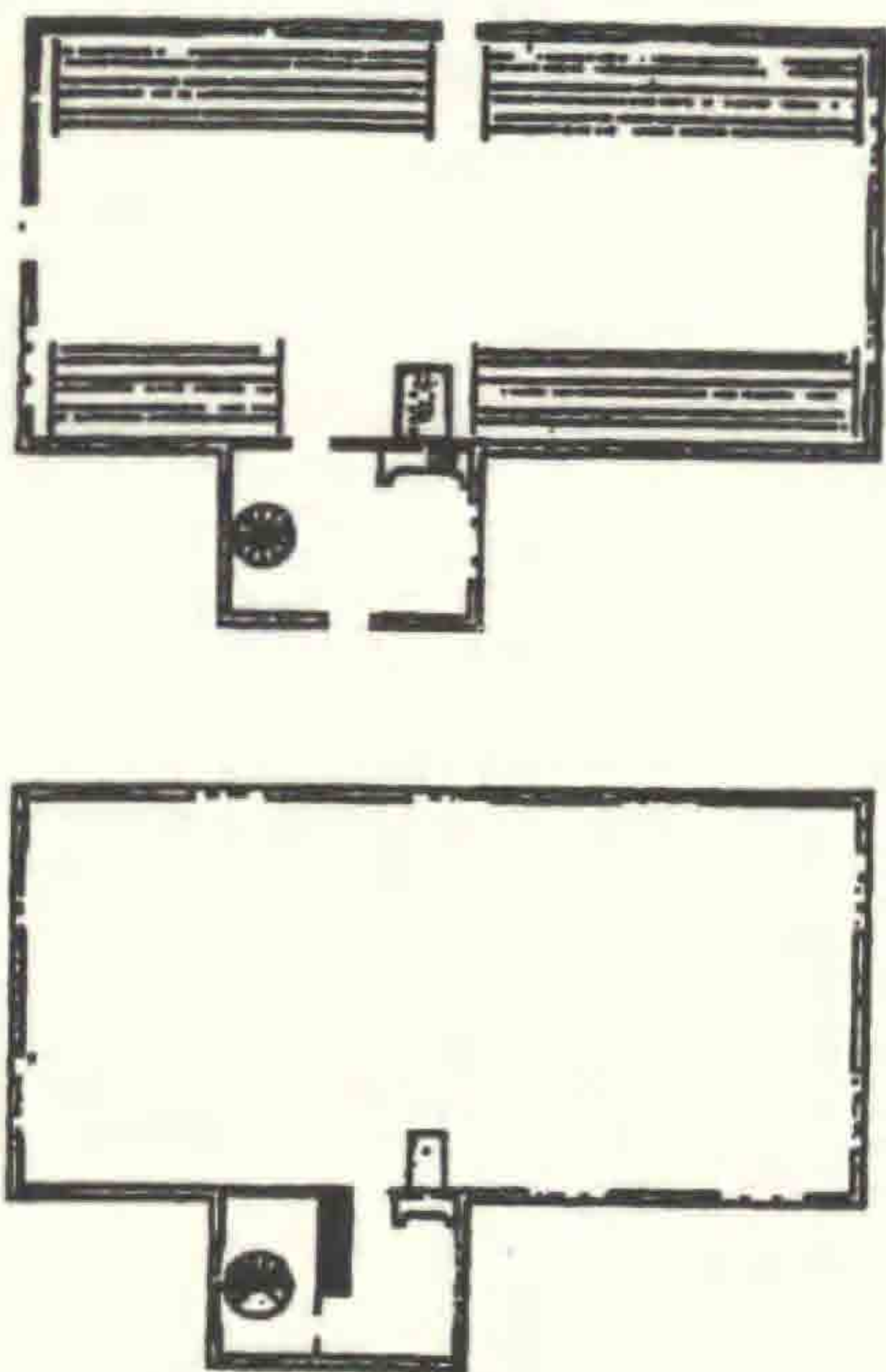

Fig. 15. Plan af væksthuset „Kräuterhaus“ fra 1632 ved Gottorp Slot.
(Rekonstruktionsskitse SCC 2002, efter planrekonstruktion af Paarmann).

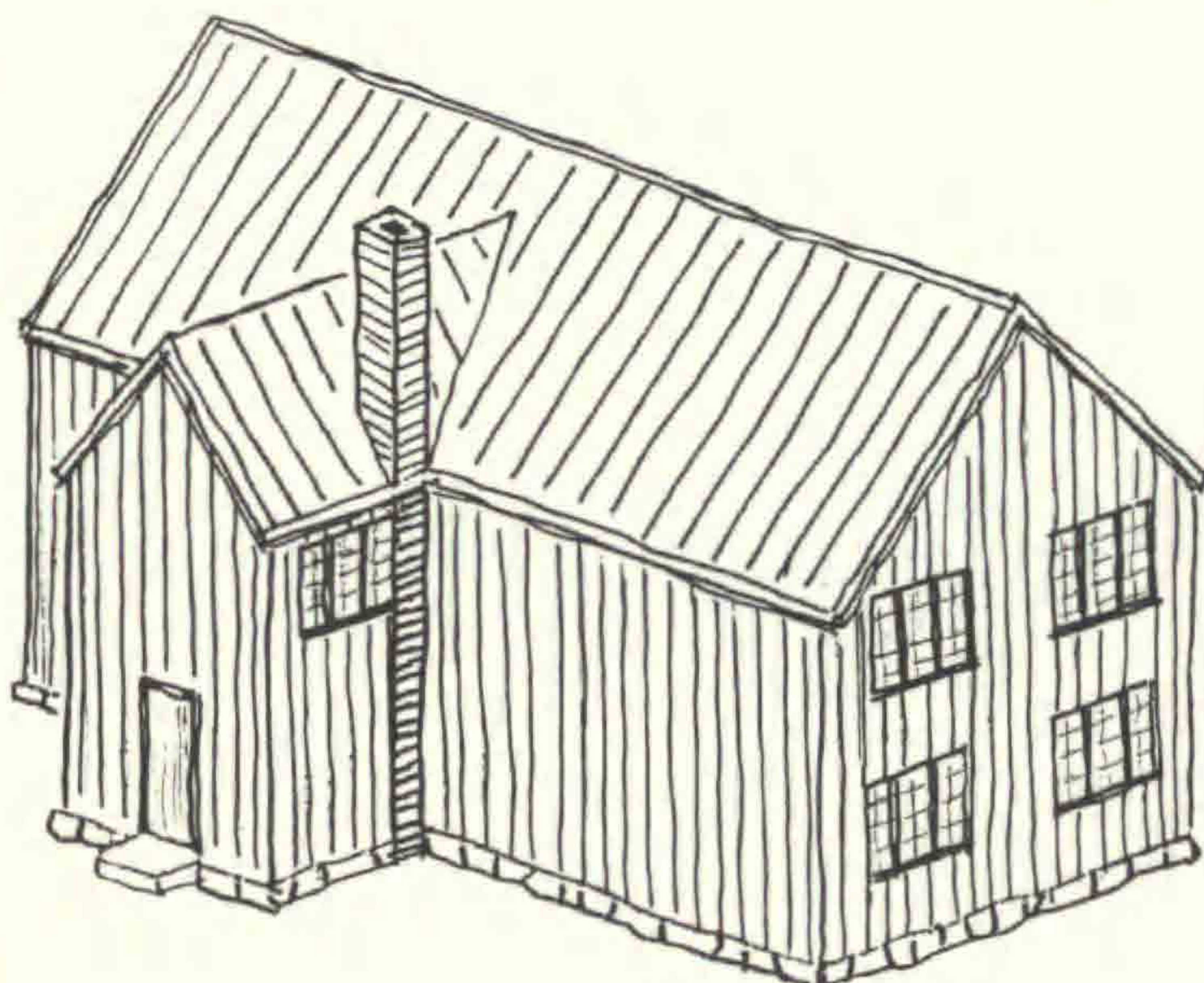

Fig. 16. Axonometrisk afbildning af væksthuset „Kräuterhaus“ fra 1632 ved Gottorp Slot. (Rekonstruktionsskitse SCC 2002, efter planrekonstruktion af Paarmann).

Fra vækststue til væksthuse

Vækststuer er beskrevet fra omkring 1600, men bliver i 1700-tallet lidt efter lidt afløst af væksthuse.

I dag dækker termen *væksthuse* i Danmark et drivhus, men i 1700-tallet betød den et hus til vinteropbevaring af frugter, grønsager og urter samt i visse tilfælde også mindre eksotiske træer.

Som afslutning på denne artikel om forskellige vækststuer vil jeg nævne et par eksempler på væksthuse.

Hertug Friedrich 3. lod i 1632 opføre et væksthuse ved Gottorp Slot, og det betegnedes dengang *Kräuterhaus* eller *Gewächs-Haus* - på dansk urtehus eller væksthuse. Og hundrede år senere i 1739 gav Christian VI befaling til, at det i 1706 opførte orangerihuse ved Sorgenfri Slot skulle ombygges til et væksthuse, hvilket det blev. Da han samtidig havde beordret, at hans slotsgartnere både sommer og vinter skulle levere køkkenurter til hoffet, måtte gartner Rude ved Sorgenfri Slot ansøge om og få bevilget mere brændsel for at undgå, at grønsagerne i hans væksthuse blev ødelagt af frost.

Væksthuse opførtes af bindingsværk med udmurede tavler, eller med bræddeklædte vægge isoleret med halm. Et væksthuse's funktion var altså som vækststuerne.

I det 20. århundrede benyttede firmaet Fyffes det store Charlottenlund Fort til opbe-

varing og modning af grønne bananklaser. Da fortet næsten var dækket totalt af et tykt lag jord, havde det praktisk talt den samme temperatur året rundt.

Nutidens væksthuse til lignende formål er udstyret med termostatstyrede køleanlæg, men deres funktion er som 1600-tallets vækststuer.

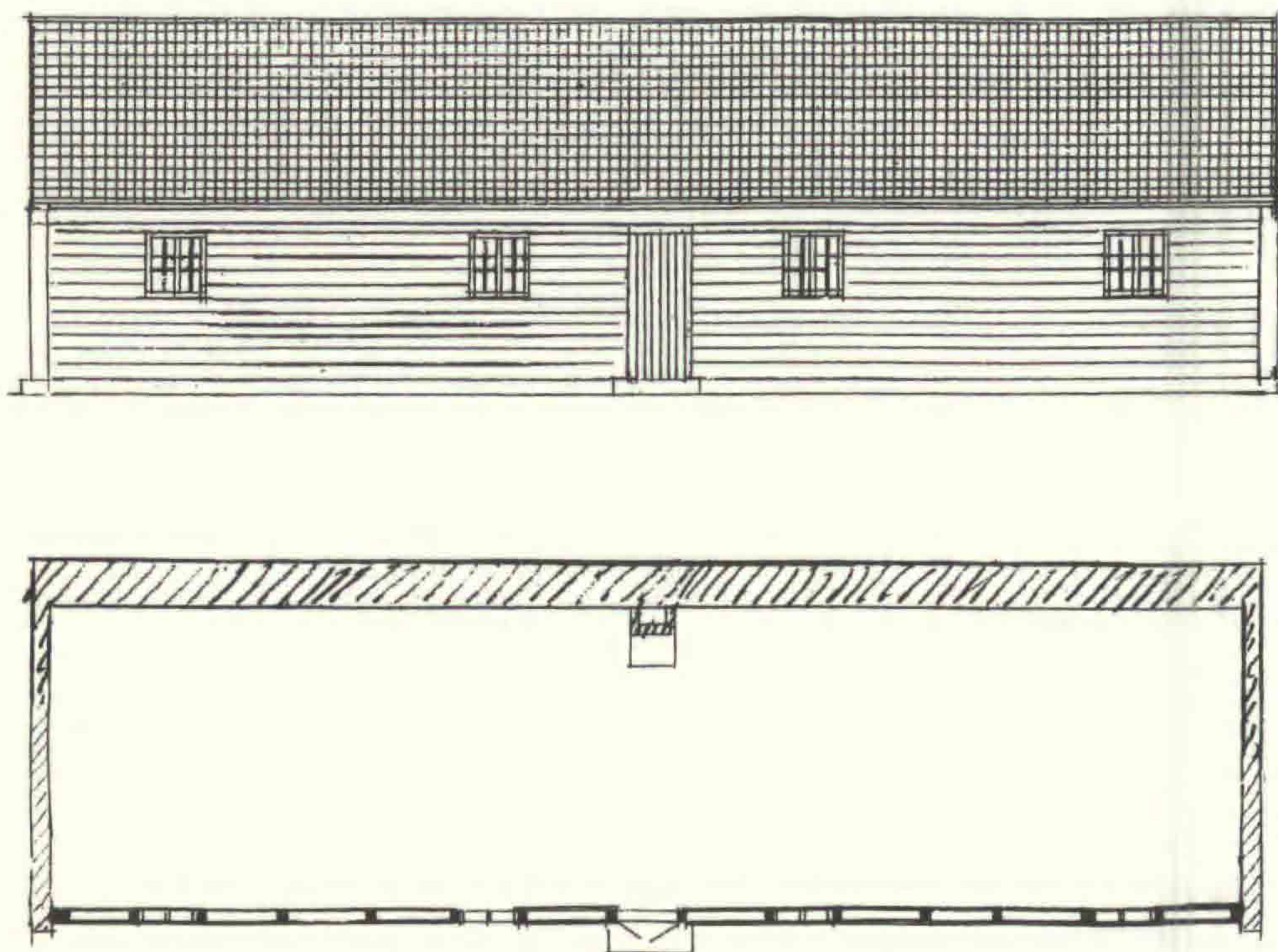

Fig. 17. Væksthus ved Sorgenfri Slot efter dets indretning i 1739. (Rekonstruktionsskitse, SCC 2002).

Noter:

1. *Inspiration og kilder er bøger fra det 17. og 18. århundrede, skrevet af gartnere, om dyrkning af frugt og grønsager samt om, hvordan høstet frugt, grønsager og urter skulle opbevares.*

Blandt de første var Horticultura Danica fra 1647 af danskeren Hans Rasmussen Block, Georgica Curiosa Aucta fra 1687 af Wolff H. H. von Hohberg, Horticultura fra 1694 af nordmanden Christian Gartner og Plain and full Instructions to raise all Sorts of Fruit-Trees that prosper in England fra 1699 af englænderen Thomas Langford.

Havebrugshistorisk Selskabs årsskrift bragte i 1989 en artikel om Christian Gartner af den norske havehistoriker Gunnar Weisæth med titlen Om Christian Gartner, død i Norge 1716 og hans hagebok Horticultura, trykt i 1694, som beskriver Christian Gartners liv og bedrifter.

Nærværende artikel bygger på oplysninger fra disse bøger men også fra manuskriptet Norsk Frugt og Urtehaug Bog af Oluf Næve fra 1765. Dette manuskript er vist ukendt for mange, da det først blev trykt og udgivet i 1995 af Landbruksforlaget. Manuskriptet, der ligger i Universitetsbiblioteket i Trondheim, blev transskriberet og kommenteret af Gudmund Balvoll, som desuden i samme bog beskriver Oluf Næves liv og virke.

2. Weisæth, 1989.

3. Balvoll, 1997.

4. Christian Gartners bog Horticultura er blevet genudgivet flere gange, senest i 1994 af Landbruksforlaget under redaktion af Gunnar Weisæth og Gudmund Balvoll.

5. Christian Gartners beskrivelse gengives her med Balvolls tilladelse på nudansk.

6. Forfatterens kommentarer er anført i [-].

7. Oluf Næves beskrivelse i Norsk Frugt og Urtehaug Bog, 1765 gengives her med Balvolls tilladelse på nudansk.

8. Forfatterens kommentarer er anført i [-].

9. Gunnar Weisæth (1934-2000). Faguddannelse som lærling ved Kvithamar forsøgsgård, yderligere uddannet på landbrugsskole og gartneriskole. Afgang fra Norges landbrugshøjskole, havebrugsafdelingen, Ås 1940. I botanisk have, Oslo 1941-45, studieophold ved Alnarp, Svalöv og Weibullsholm i Sverige samt i Tyskland. Forelder og lærer ved landbrugsfakultetet, Tucuman Universitetet, Sydamerika 1949-52. Fra 1956 lærer i grønsagsdyrkning i Ås.

Gudmund Balvoll, født 1934 i Vik Sogn; dr. scient. ved Norges landbrugshøjskole 1969; fylkesgartner Vestfold og Buskerud 1970-86; professor ved Institutt for plantefag, Norges landbrugshøjskole 1990-99.

Jan Våge, professor ved Institut for tekniske fag, Norges landbrugshøjskole.

10. Balvoll, 1997, Glahn, 1800, Hertzberg, 1774, Weydahl, 1918.

Tak

Jeg takker Gudmund Balvoll for gennemlæsning af denne artikel og hans bemærkninger samt hans forslag til at medtage jordkulerne og Oluf Næves vækststuer i artiklen. Desuden tak til Dr. Magita Marion Meyer, Kiel, for henvisning til huset i Seedorf, fig. 2.

Litteratur

Balvoll, G. og Weisæth, G., 1994: Horticultura, Norsk hagebok fra 1694 av Christian Gartner, Landbruksforlaget 1994. Illustrationer ved Jan Våge.

Balvoll, G., 1994/1995: Norsk Frugt og Urtehaug Bog, Manuskript af Oluf Næve 1765, Årbok for Norsk Landbruksmuseum. Særtryk.

Balvoll, G., 1997: Poteter og potetdyrkning i Sogn og Fjordane, Vik Historielag Sogn, Årbok.

- Block, Hans Rasmussøn, 1647: *Horticultura Danica*, København. Genoptryk Århus 1984, Ældste danske havebog.
- Christensen, A., 1999: *Haverne - Dengang*, København.
- Cock-Clausen, S., 1979: *Brønd-snak. Fluesmækkeren*, Gutenberghus, København.
- Cock-Clausen, S., 2001: *Mistbænk for konger og en generalmajor. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule. 31, 14-18.*
- Cock-Clausen, S., utrykt manuskript om væksthuse ved Sorgenfri Slot.
- Dahlerup, V., 1934: *Ordbog over det danske sprog vol. 15: 204-205*. København.
- Gartner, C., 1694: *Horticultura*, København.
- Glahn, H. Chr., 1800: *Om Maaden i Norge, Island og Færøerne sikkert at overgiemme Kartoffler*, 1799, *Det Kongelige Danske Landhuusholdnings-Selskabs Skrifter*. København.
- Hertzberg, P. H., 1774: *Underretning for Bønder i Norge, om Den meget nyttige Jord-Frugt Potatos at plante og bruge*, Bergen (1763).
- Hohberg, W.H. H. von, 1687: *Georgica Curiosa Aucta. ...., Adelichen Land- und Feld-Leben*, Nürnberg.
- Langford, T., 1699: *Plain and full Instructions to raise all Sorts of Fruit-Trees that prosper in England*, London.
- Lundberg, P., 1762: *Den rette Havedyrkning*, København.
- Paarmann, M., 1986: *Gottorfer Gartenkunst; Der Alte Garten, disp.*, Kiel.
- Weisæth, Gunnar, *Om Christian Gartner, død i Norge 1716 og hans hagebok Horticultura, trykt i 1694*, i: *Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab*, nr. 19, 1989.
- Weydahl, K., 1918: *Grünsakboken*.

Utrykte kilder:

- RA. Rentekammeret, Kgl. Resol., 1739: Sag nr. 53, 30. marts 1739.
- RA. Rentekammeret, Kgl. Resol., 1741: Sag nr. 48, 16. marts 1741.
- LAS. Landesarchiv Schleswig-Holstein.

Bønnet slots reliktarer

Middelalderens læge- og pryddplanter som levende fortidsminder ved Bønnet slotsruin, Falster

Relict cultivated plant species from the castle of Bønnet

Medicine Plants and Ornamental Plants from Medieval times as living ancient Monuments at the Ruin of Bønnet Castle, Falster

Keywords: Medieval ages, Medicine Plants, Drug Plants, Ornamental Plants, Relict Species, Bønnet, History, Falster, Denmark

Bernt Løjtnant

Hovedgården Bønne, på Nordøstfalster, omtales første gang i 1364. Omkring 1500 blev skødet erhvervet af Oluf Holgersen Ulfstand - en bror til ejeren af Glimmingehus i Skåne. Oluf er slottets første kendte beboer, og ligheden med Glimmingehus taler for, at han også er dets bygherre. Slottet var en enkel bygning på 11 x 19 m med tykke mure, opført på en borgbanke på 23 x 38 m. Borgbanken er omgivet af en 12 m bred grav. Af sikkerhedsmæssige grunde havde bygningen kun én eneste dør. Yderligere kunne trappens øverste 3 trin, der var af træ, flyttes ind i forhallen. Kronen overtog Bønnet ved et mageskifte i 1585. I 1596 lægges stedet til Dronning Sophies livgeding. Christian IV har flere gange boet på Bønnet. Hans søn, kronprinsen, brugte Bønnet som jagtslot og ansatte en lystgartner. Denne skulle forsyne slottet med „smukke blomster og andre kostelige vækster og frugter.” Området umiddelbart øst for borgbanken, hvor der er fundet rester af flere bygninger, har sandsynligvis været stedets gårdbanke. Under Svenskekrigene 1658-59 led slottet stor overlast, men blev genopbygget. År 1700 brændte slottet, og det blev herefter nedrevet.

Ved Bønnet slotsruin er registreret i alt 36 reliktarer. Kun ved de største borge som Kalø, Kalundborg, Vordingborg og Hammershus er fundet lige så mange eller flere reliktarer. Flest er fundet ved Hammershus (66). Ved berømte borge som Søborg, Bastrup og Bygholm findes henholdsvis 19, 21 og 23 reliktarer.

Reliktarterne ved Bønnet er formentlig fra tiden efter ca. 1300 og fra før 1700, da der ikke synes at have været yngre bebyggelse på stedet, om end en gårdhave støder op til voldstedet.

25 af reliktarterne ved Bønnet er ægte levende fortidsminder, det vil sige indførte arter, der står som middelalder-relikter. De øvrige arter er indigene levende fortidsminder; det vil sige oprindeligt hjemmehørende arter, der står som middelalder-relikter.

Fig 1. Simon Paulli skriver i 1648, at rapunselklokke (*Campanula rapunculus*) er meget almindelig. I dag er den meget sjælden. Jens Lind (1918) omtaler rapunselklokke fra Bønnet, men her er den forgæves eftersøgt adskillige gange. Træsnit efter Paulli (1648). Se fig. 2.

Bønnet slotsruin er kun registreret ved højsommertid af J. Lind omkring 1918 og anden gang af denne artikels forfatter i 1995 med opfølgning i 2003. Det er derfor sandsynligt, at der kan findes adskilligt flere reliktarter ved ruinen.

Reliktplanterne ved Bønnet kan for en dels vedkommende være middelalderlige. En større del er dog formentlig efterkommere efter de smukke blomster og kostelige vækster, som prinsen lod plante ved slottet. Der er da også langt flere pryddplanter ved slottet, end man almindeligvis finder ved borgene. Ved f.eks. Kalø, Bastrup og Hammershus finder vi helt overvejende lægeplanter foruden enkelte arter med andre anvendelser som natviol (*Hesperis matronalis*), gærdekartebolle (*Dipsacus fullonum*), humle (*Humulus lupulus*) og farvereseda (*Reseda luteola*). Også ved andre store borge som Søborg, Kalundborg, Dronningholm, Tårnborg, Jungshoved, Vordingborg, Ravnsborg, Refshaleborg, Sprogø, Ørkil, Hindsgavl og Tørning finder vi især lægeplanter. Men ved Bygholm, hvor Erik Menveds borg fra 1313 efterfulgtes af et renæssancslot, finder vi igen adskillige pryddplanter: Bredbladet klokke (*Campanula latifolia*), panter-gemserod (*Doronicum pardalianches*), martsviol (*Viola odorata*), gul anemone (*Anemone ranunculoides*), hvid anemone (*Anemone nemorosa*),

klokkeskilla (*Scilla non-scripta*), påskelilje (*Narcissus pseudonarcissus*) og kodrivere (*Primula* spp.). Bygholm slot blev nedrevet i 1617. Ved eksisterende renæssancslotte, særligt Gl. Estrup, Borreby og Tirsbæk finder vi tilsvarende mange gamle pryddplanter foruden et stort kontingent af lægeplanter. Det samme som vi finder ved Bønnet.

I alt 25 arter kan have haft anvendelse som pryddplanter. Kun få arter dog udelukkende; flertallet af arterne er også lægeplanter. I alt 26 arter kan have haft anvendelse som lægeplanter. Den medicinske anvendelse fremhæves ofte som den vigtigste anvendelse. Vi må dog ikke glemme, at det var læger som (Harpestræng, Pedersen, Smid og Paulli), som skrev om de gamle urter, og derfor er den medicinske anvendelse naturligt nok fremhævet i deres skrifter. I de nævnte lægebøger nævnes arternes andre anvendelser kun undtagelsesvis. Under alle omstændigheder er hovedparten af Bønnetts smukke arter klassiske lægeplanter, som blandt andet er beskrevet af Paulli (1648).

Fig. 2. Rapunselklokke. Denne prægtige klokke, der kan blive over 1 meter høj og bære hundredvis af lyseblå, oprette, klokkeblomster, står her smukt op ad munkestensmuren i Gl. Estrup borggård. Rapunselklokke er desuden talrig i de gamle, smalle græsrabatter centralt i Tirsbæk slotspark. I juli er rabatterne ganske blå. Sammenlign dette foto med Simon Paullis tegning fra 1648.

Dette værk har sikkert tjent prinsen og hans urtegårdsmænd. Paullis Flora Danica var således et bestillingsarbejde, som Christian IV havde sat i værk, og i øvrigt kendte kongen og Simon Paulli hinanden, da Paulli var kongens livlæge. Ved Bønnet har man sikkert også anvendt Hans Rasmussen Blocks Horticultura Danica fra 1647.

Til de dyrkede arter hørte foruden tidens bedste og mest populære prydeplanter og lægeplanter også de kostelige frugter som kræge (*Prunus domestica* ssp. *insititia*), kvæde (*Cydonia vulgaris*) og stikkelsbær (*Ribes uva-crispa*). Spiselige er også rodfrugterne rapunselklokke (*Campanula rapunculus*), ensidig klokke (*Campanula rapunculoides*) og burrene (*Arctium* spp.). Adskillige af arterne har måske haft anvendelse som biplanter, mens duftplanter, teplanter og krydderurter kun omfatter få arter. Flere er veterinærplanter og troldomsplanter.

Adskillige af Bønnets arter er gammeldags eller ligefrem "glemte". Det gælder frem for alt en række af lægeplanterne som lægekulsukker (*Symphytum officinale*) (se fig. 6 side 35), svaleurt (*Chelidonium majus*), rød tandbæger (*Ballota nigra* ssp. *nigra*), stor nælde (*Urtica dioica*), skovløg (*Allium scorodoprasum*), hulkravet kodriver (*Primula veris*) og burrearterne (*Arctium* spp.). Glemte er også kræge og køkkenurterne rapunselklokke og ensidig klokke samt de ovennævnte burre. Gammeldags bondehaveplanter er især bredbladet klokke, sæbeurt (*Saponaria officinalis*) (se fig. 8 side 39), matrem (*Tanacetum par-*

Fig. 3. Ensidig klokke (*Campanula ranunculoides*) eller havepest som den også kaldes.

thenium) og fuglemælk-arterne (*Ornithogalum* spp.). Der er således sket mange betydelige ændringer i havernes artssortiment, siden Bønnets kostelige arter var i dyrkning.

Hovedparten af Bønnets reliktarter genfindes mere eller mindre almindeligt på de øvrige lokaliteter, hvor reliktarter findes. Det vil sige ved klostre, borge, slotte, hovedgårde, møllegårde, præstegårde, meget gamle bøndergårde, kirker, præstegårdslunde, kirkelandsbyer, landsbyer uden kirke, fiskerlejer og købstæder. Det vil sige på alle de steder, hvor der boede mennesker i middelalderen. Alle disse steder dyrkede man således et rigt sortiment af plantearter.

Flere af Bønnets arter er mere eller mindre sjældne. Det gælder især de følgende arter: Rapunselklokke er meget sjælden. For tiden kendes arten kun fra Gl. Estrup og Tirsbæk. Hasselurt (*Asarum europaeum*) er meget sjælden som reliktart, mens den er hyppig som nyere haveflygtning.

Rundbladet mynte (*Mentha suaveolens*) og lægekulsukker er temmelig sjældne. Begge arter findes ved Hammershus. Også italiensk skilla er ret sjælden. Denne art står blandt andet også på tomten efter Kærstrup, som blev fraflyttet i 1630.

Adskillige arter, f. eks. buketorn (*Lycium barbarum*), erantis (*Eranthis hyemalis*), hasselurt, rapunselklokke, nikkende fuglemælk (*Ornithogalum nutans*) og skovranke (*Clematis vitalba*) har deres ældst kendte reliktplanteforekomst ved Bønnet.

Bønnet slots mange reliktarter giver et sjældent godt indblik i middelalderens og måske særligt i renæssancens havebrug. Vel er 36 reliktarter mange, men man har dyrket betydelig flere arter end disse, da det kun er de færreste arter, som har overlevet som relikter.

Lod vi alle lægeplanterne og f.eks. også veterinærplanter og troldomsplanter tale gennem citater fra Harpestræng, Smid og Paulli ville vi få hundredvis af medicinske råd og vi ville også lære meget om datidens overtro.

Tabel 1:

Oversigt over reliktartene ved Bønnet slotsruin. Arternes anvendelse er angivet. Kvæde, nikkende fuglemælk, sødskærm og rapunselklokke er ikke registreret ved denne undersøgelse i 1995 og 2003, men er angivet fra Bønnet af Lind (1918)

Allium scorodoprasum (skovløg). Lægeplante, køkkenurt, krydderurt
Anemone nemorosa (hvid anemone). Prydplante, lægeplante, biplante
Aquilegia vulgaris (akeleje). Prydplante, lægeplante, biplante, snapseurt
Arctium lappa (glat burre). Lægeplante, køkkenurt, troldomsplante, biplante, veterinærplante
Arctium minus (liden burre). Lægeplante, køkkenurt, troldomsplante, biplante, veterinærplante
Arum alpinum ssp. *danicum* (dansk ingefær). Lægeplante, pryddplante, krydderurt, veterinærplante
Asarum europaeum (hasselurt). Lægeplante, pryddplante, veterinærplante, troldomsplante.
Ballota nigra ssp. *nigra* (rød tandbæger). Lægeplante, biplante
Campanula latifolia (bredbladet klokke). Pryddplante, køkkenurt, biplante

- Campanula rapunculoides* (ensidig klokke). Prydplante, køkkenurt, biplante
Campanula rapunculus (rapunselklokke). Køkkenurt, prydplante, biplante
Chelidonium majus (svaleurt). Lægeplante, veterinærplante, trolddomsplante, biplante, farveplante
Clematis vitalba (skovranke). Prydplante
Cydonia oblonga (almindelig kvæde). Frugttræ, lægeplante, biplante
Doronicum sp. (gemserod). Prydplante
Eranthis hyemalis (erantis). Prydplante, biplante
Hyacinthoides italica (italiensk skilla). Prydplante, biplante
Hyacinthoides non-scripta (klokkeskilla). Prydplante, biplante
Lycium barbarum (bukketorn). Hegnsplante
Mentha suaveolens (rundbladet mynte). Duftplante, lægeplante, teplante, biplante, krydderurt, snapseurt
Myosotis sylvatica (skovforglemmigej). Prydplante
Myrrhis odorata (sødkærm). Køkkenurt, lægeplante, krydderurt, prydplante, snapseurt
Narcissus poeticus (pinselilje). Prydplante, duftplante, biplante, lægeplante
Narcissus pseudonarcissus (påskelilje). Prydplante, duftplante, biplante, lægeplante
Ornithogalum nutans (nikkende fuglemælk). Prydplante, køkkenurt, biplante
Ornithogalum umbellatum (kostfuglemælk). Prydplante, køkkenurt, biplante
Primula veris (hulkravet kodriver). Lægeplante, veterinærplante, duftplante, prydplante, biplante, teplante, køkkenurt
Prunus domestica ssp. *insititia* (kræge). Frugttræ, lægeplante, snapseurt, biplante
Ribes uva-crispa (stikkelsbær). Bærbusk, lægeplante, biplante
Sambucus nigra (almindelig hylde). Lægeplante, biplante, teplante, duftplante, prydplante
Saponaria officinalis (sæbeurt). Prydplante, lægeplante, biplante, duftplante, teknisk plante
Symphytum officinale (lægekulsukker). Lægeplante, trolddomsplante, prydplante, veterinærplante, biplante
Tanacetum parthenium (matrem). Prydplante, lægeplante, veterinærplante, krydderurt, trolddomsplante, biplante
Urtica dioica (stor nælde). Lægeplante, køkkenurt, teknisk plante, farveplante, trolddomsplante
Verbascum nigrum (mørk kongelys). Lægeplante, prydplante, teplante, farveplante, veterinærplante
Vinca minor (liden singrøn) prydplante, lægeplante, biplante
Viola odorata (martsviol). Prydplante, lægeplante, duftplante, biplante

Litteratur:

- Lind, J., 1918: Levende Mindesmærker fra det ældste danske Havebrug. *Gartner Tidende* 34: 106-107.
 Paulli, S., 1648: *Flora Danica*. København

De tidligere haver og bevoksninger ved Esrum kloster og deres historier. Fortjente abbed Vilhelm sit 1900-tals tilnavn Danmarks Havehelgen?

*The former gardens og vegetations at the Monastery of Esrum and its histories.
Did Abbot Vilhelm deserve his 1900- century appellation „The Danish patron saint of horticulture“?*

Keywords: Monastery, Middle Ages, Drug plants, Horticulture, History, Historic gardens, Denmark

Johan Lange

På arealerne lige omkring den nuværende klosterbygning, specielt syd og øst for den, har der i adskillige år været eng, hvad der tildels er endnu, ligesom sidste del i navnet

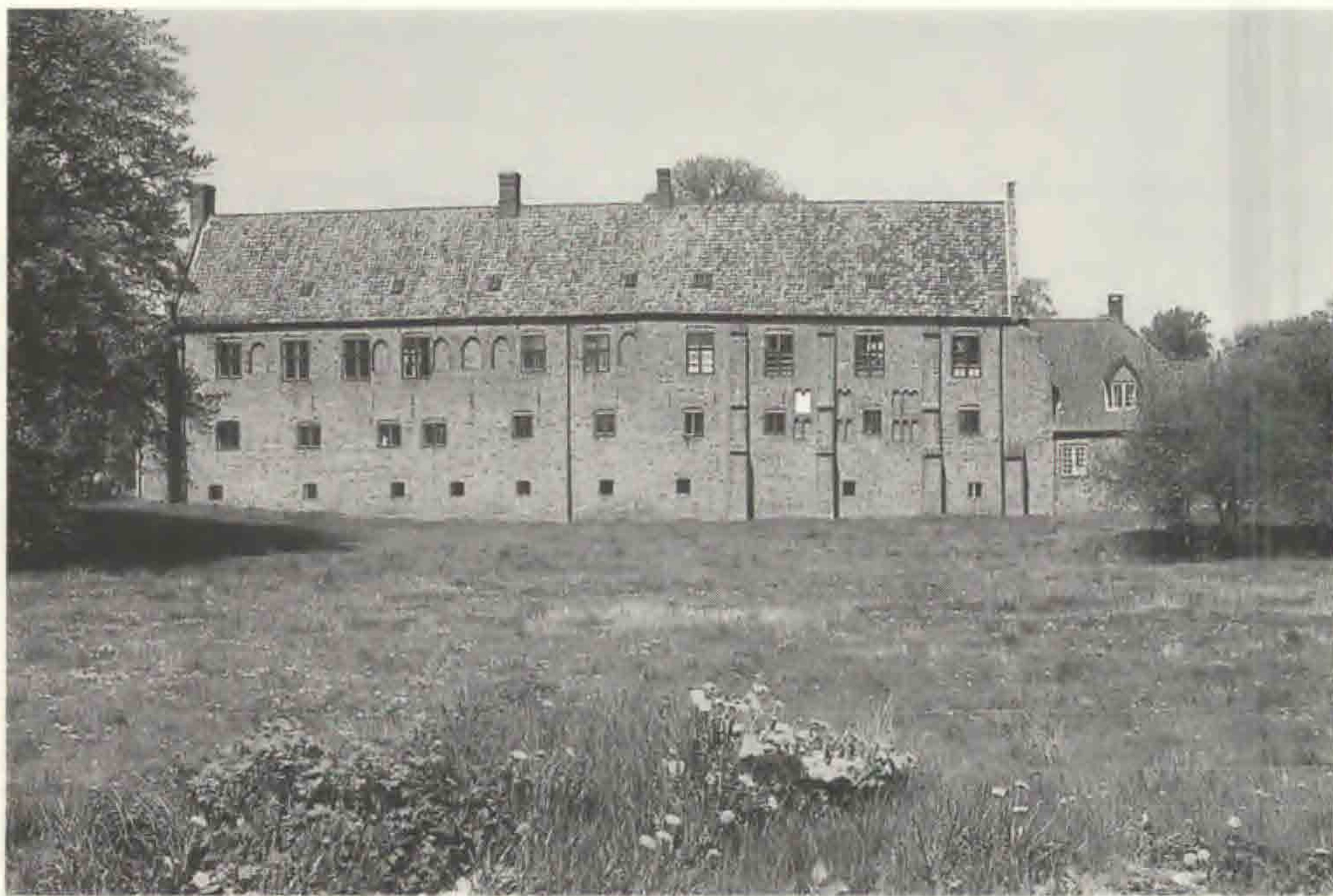

Fig. 1. Engarealerne og klosterbygning set fra syd. Klosterhaven ligger nordøst for klosterbygningen.

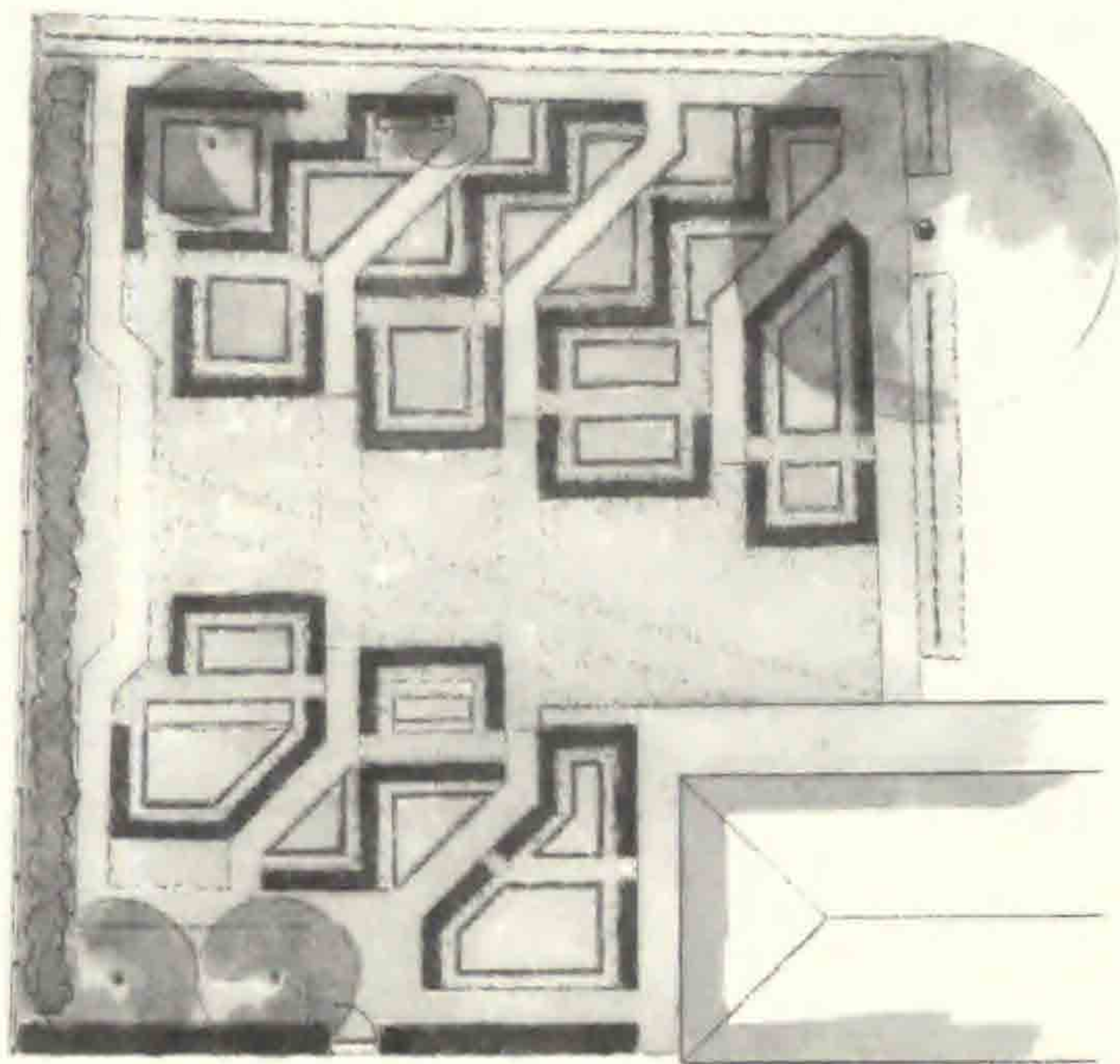

Fig. 2. Plan over klosterhaven i Esrum med de buksbum omkrandsende bede. Udført af Charlotte Skibsteds tegnestue (Lange, J og Olsen, S-E.S. 1999).

Esrum hentyder til det flade åbne land, jf udtrykket „rum sø“, åben sø uden beskærmende og begrænsende moler og kajer; Ese er det oprindelige navn på Esrum Sø. Man må forestille sig at Esrum Sø har gået helt op til klostret fra syd og øst med de fordele, det indebærer m.h.t. fiskeri og bådtrafik, og at det skyldes dels afsætning af bundmateriale i vandrette lag dels landindvinding dels sænkning af søvandet, at Esrum Sø nu ligger knap 1,5 km fra Esrum Kloster. Ved boringer i engarealets jord fremgår det, at engen overalt er gammel søbund. Esrum Å's forløb i engen er således resterne af den fordums indsnævrede nordende af Esrum Sø, og åen tjener nu såvel som tidligere især til bortledning af overflødig vand. Selve klosterbygningen og dens nærmeste omgivelser incl. haven ligger naturligvis på den noget højereliggende i overfladen let bølgede morænejord. Inden der gøres rede for omstændighederne omkring klosterhavens nyetablering skal det kort nævnes, at klostret selv havde varme relationer til døtreklostrene, især Sorø, Roskilde, Vitskøl og Ryd (Lyksborg), der ligesom moderklostret vandt megen anseelse i Europa, hvorom pавens, kongers og bispers privilegie- og beskærmelsesbreve samt adelsmænds og gejstliges skøder vidner. Ligesom Esrumklosters kirke fandtes værdig til at være sidste hvilested for kong Erik Menveds sønner Magnus og Erik og for

Valdemar Atterdags dronning Helvig, som døde i klostret. Munkene kaldte hende „vor tjenerinde“.

Esrumklosters have dyrkende munke synes også at have haft betydning for nye kulturplanters indførsel fra udenlandske klostre. Et af *Scriptores Rerum Danicarum*s mange breve stilet til en „fratrem Stephanum, monachum“ er tillagt Æbelholt-abbeden Vilhelm, der i brevet anmoder om: grønsager, læge- og krydderurter og podekviste af frugtræer. Og da abbed Vilhelm af Absalon var hentet hjem til Danmark fra Genenieve-klostret i Paris, forestillede man sig, at brevet var stilet til dette klostres abbed, der også hed Stephanus (Nyeland, S., 1908). Og derfra stammer den forkerte opfattelse, at det var abbed Vilhelm, der direkte fra Paris indforskrev de nævnte planter gennem abbed Stephanus, mens det i virkeligheden var den menige munk Stephanus fra Esrum, der var leverandøren eller rettere mellemmanden i handelen. Esrum Kloster har altså været tidligere på færd med havesager end Æbelholt, og abbed Vilhelm fortjente næppe tilnavnet Danmarks havehelgen (Dahlerup, J., 1998).

På tomter efter klostre er det ofte muligt at finde såkaldte reliktpanter, spontane efterkommere efter gamle nytteplanter gennem mange led; de viser sig i reglen med enkelte markante undtagelser år efter år. I 1998 blev lige op ad Esrum kloster fundet bulmeurt, skarntyde og filtbladet kongelys; og 50 meter fra samme bygning sødskærm, svaleurt og martsviol, alle ganske sikkert ægte (kloster)reliktpanter. Uægte reliktpanter må de plante-eksemplarer kaldes, som nu efter den nyanlagte klosterhaves tilkomst hist og her vil spire frem. Det er altså vor og vores generations „kunstigt“ tilførte planter, som vi ser sprede sig fra bedene. Men dette lille minus ved en moderne klosterhave må vi leve med. De ægte reliktpanter kan imidlertid fortælle os en del om stedernes tidligere haveflora, efter hvorvidt der er tale om dvaleplanter, stationære stauder eller naturaliserede planter (Lange, J og Olsen, S-E.S. 1999).

Lad os se på disse tre forskellige typer af ægte reliktpanter.

1. Dvaleplanter. En-, to- til (sjældent) flerårige planter, hvis frø kan ligge i dvale, inden de spirer. De er tit bundet til tomter incl området lige omkring disse på den jævnlige opdyrkede jord. Den enkelte arts historie og betydning for mennesker samt andre spændende karakteristika, er det værd i korte træk at se på:

Fingerbøl (*Digitalis purpurea*) hører oprindeligt hjemme vest og nord for Danmark (Storbritanien, Norge), men har forvildet sig ret stærkt herhjemme, især i Jylland. Den er to-årig, sjældent treårig med en halvstor bladrig roset i de(t) første år. Har man først fået den i sin have, kan man være sikker på at have den fremefter på vekslende steder. Bulmeurt (*Hyoscyamus niger*) i den almindeligste form er toårig; men da frøene har det med at ligge i dvale, kan man ikke regne med blomstring hvert andet år. Der kan gå op til 800 år eller mere. Førsteårsrosetten er normalt meget stor, lidt klistret og ildelugt-

Fig. 3. Klosterhaven i maj måned fra vest. Bagerst til venstre stolperne til humle.

ende; den viser sig ofte kun efter udgravninger, og året efter kommer der en stor kun lidt forgrenet blomsterstand fra samme rod. Den enårig type er spinklere i alle dele og er lettere at få til at spire kort efter såning; derfor er det den man ser i botaniske haver. Skarntyde (*Conium maculatum*) er toårig og kan i andetårsstadiet blive en godt 2 meter høj, rank, næsten ugrenet skærmpolte med plettet eller helt rød, svagt dugget, trind stængel uden furer; frugten har ganske små udpræget nubrede ribber eller kamme, fem ialt på hver delfrugt.

Hundepersille (*Aethusa cynapium*), forekommer i en høj og en lav type. Findes ikke i klosterhaven i Esrum i den høje type, der ligner skarntyde og som har vikarieret for denne (kønsdrifthæmmende påstod de gamle). Den kendes fra skarntyde på det ensidigt rettede småsvøb (3 korte flade tråde) og frugterne har ikke-nubrede kamme. Plantenavnets forled har pejorativ betydning: ubrugelig for mennesker.

Hundetunge (*Cynoglossum officinale*); som alle de fire foregående sår den sig villigt og „springer” derfor noget omkring; men den enkelte plante bliver mere end to år gammel med mørkt rødbrune blomster og senere efter hver blomst fire i tøj og pels stærkt vedhængende flade delfrugter med meget stærke krogbørster, der er noget ødelæggende for en damestrømpe. Blade af hundetunge er blevet brugt til sårheling, og da hundespyt er

blevet det samme, idet man lod en hund slikke alvorlige sår, er dette formodentlig grunden til plantenavnet.

Katteurt (*Nepeta cataria*). Findes for tiden ikke i klosterhaven i Esrum. En grålig, lav læbeblomst med blomsterkranse samlet i en tæt, valseformet top. Blomsterne hvide med små røde pletter. Står i mængde på Kalø slotsruin. Bliver undertiden i haver næsten ødelagt af katte, der vælter sig i den.

Svaleurt (*Chelidonium majus*) er en med orangegul mælkesaft forsynet, kortlevende, dog mindst toårig, noget skør, let blåligt grøn rosetplante, i hvert fald i første år og gule firtallige blomster i andet år. Trods navnet har planten intet med svaler at gøre. I.flg. M.Skytte Christiansen: Danmarks vilde planter, Branner og Korchs forlag 1958, hedder det: „Khelidon er græsk for Svale. Det siges at hentyde til, at planten begynder at blomstre, når svalerne kommer. Aristoteles har en mere fantasifuld forklaring herpå, idet han beretter, at svalerne henter blomsterne af denne plante og anbringer dem på svaleungernes øjne, når de lider af øjenbetændelse”.

(Filtbladet) Kongelys (*Verbascum thapsus*) hed i 1400-tallet lysebrand, der direkte sigter til blomster eller frugtstandens anvendelse til fakkell efter at være smurt ind i voks eller tjære. Planten er normalt toårig, men skal sommetider have to år i rosetstadiet for at have samlet nok stof til at skyde en høj, oftest ugrenet, tæt blomsterstand lodret op. Sjældnere kan førsteårsrosetten skyde igennem og blive til stængel og blomsterstand allerede i første år.

Æselfoder (*Onopordum acanthium*) Findes for tiden ikke i klosterhaven i Esrum. Danner i første år en ret stor gråfiltet roset med spredte torne i randen af bladene. I andet år skyder en noget grenet og tornvinget stængel igennem med tornede røde blomsterkurve i spidsen. Frøet ligger ikke sjældent i dvale, og takket være denne egenskab har man kunnet påvise plantens forekomst i 1300-tallet ved Vesborg på Samsø.

Kors-Vortemælk (*Euphorbia lathyris*) danner i første år en ugrenet, rank stængel med modsatte præcist korsformet stillede, bredt linjeformede, blålige blade. I andet år grener den sig, blomstrer og sætter frugt, der springer op med et svagt knald og spreder frøene.

Farvevau eller farvereseda (*Reseda luteola*) Findes for tiden ikke i klosterhaven i Esrum. Er en lang, rank, opret, ugrenet, i andet år dog meget let grenet farveplante, hvis blomster er grønne og meget ubetydelige; mest iøjnefaldende er de små, tretallige, enrummede, grønne kapsler, der er åbne næsten lige fra starten.

Jernurt (*Verbena officinalis*) har ovenfor de modsatstillede, snitdelte blade en stift opret meget slank stand af små blå læbeblomster. Dens mærkelige navn sigter til den overtro, der har været knyttet til planten, idet den skulle værne bæreren af den mod enhver form for vold; den virkede som jernpanser mod slag og stik.

Fig. 4. Blomstrende skud af stolt-henriks gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*). Klosterhaven maj måned.

II. Stationære stauder, der oftest træffes på vejkanter ofte nær haver.

Rød hestehov (*Petasites hybridus*). Velkendt, grov staude med blomsterstande direkte fra jordstænglerne tidligt på året, og meget store og meget langstilkede blade sammesteds fra lidt senere på året. Gennem H. C. Andersens „skræppeblade” i Den grimme ælling er rød hestehov blevet alment bekendt.

Stolt-Henriks gåsefod (*Chenopodium bonus-henricus*) kan blive en stor mange stammet staude med topformede grønne blomsterstande og et utal af små, ubetydelige blomster; planten, der er noget melet i de første uger, spreder sig meget lidt eller slet ikke. Trods de mange spiselige nære slægtninge (bede i talrige former og melde i flere arter) er denne gåsefod giftig og derfor nærmest uspiselig, skønt den er blevet dyrket som køkkenurt (spinatplante) i mange år, se A. Pedersen (1936): Dyrkning af køkkenurter.

Humle (*Humulus lupulus*) er en grov, højreslyngende staude, der dyrkes som nytteplante (ved ølbrygning), men ellers er oprindelig i Danmark.

Hjertespand (*Leonurus cardiaca*). Mod spændinger i hjertet, som man kunne formode, navnet sigter til, kan den næppe bruges; men om der med navnet snarere menes kolik eller tarmsmerter, behøver vi ikke at tage stilling til, da vi nu næppe nogensinde bruger denne smuktløvede staude som medicinkilde,

Fig. 5. Blomstrende skud af hjertesvand (*Leonurus cardiaca*). August måned.

Læge-kulsukker (*Symphytum officinale*). Som hos mange andre rubladplanter (Boraginaceae) skifter blomsterne normalt farve fra rødt til blått svarende til pH-reaktionen i blomstersaften, (først sur så basisk). Tiltroen til plantens egenskaber som benbrud- og kødsårhelende vidundermiddel har været urimelig stor: en passende mængde blade puttet i kogende vand kunne få to stykker kød i vandet til at vokse sammen; så vidt gik overtroen. I naturen er læge-kulsukker nu næsten udkonkurreret af krydsningen foder-kulsukker (*S. asperum* x *officinale*), en bastard, som kan træffes på talrige vejkanter her i landet. Den er som det videnskabelige navn afslører en krydsning af de to meget sjældne rukulsukker (*S. asperum*) og læge-kulsukker (*S. officinale*).

Slangerod (*Aristolochia clematitis*) kan danne tætte rene bestande, hvis den har det varmt nok, for den hører hjemme i Sydeuropa og længere væk. Den flotteste bestand her i Danmark står ved Store Rise kirke på Ærø. I Syden er også andre arter (med underjordiske knolde) blevet brugt som „bedste middel ved fødsler”, som navnet betyder.

Springknap (*Parietaria officinalis*) Findes for tiden ikke i klosterhaven i Esrum. Kaldes også murnælde, fordi den i syden gerne vokser på (frønnede) mure; det første navn angiver en egenskab som alle planter til nældefamilien har tilfælles, nemlig det at

støvknapperne ved berøring „eksploderer” og kaster en lille portion pollen ud med „henblik” på bestøvning.

Tandbæger (*Ballota nigra*) (fig. 7) eller rubike er på øerne i Danmark vistnok vor almindeligste landsby-reliktplante. Af de to navne er det første konstrueret af veterinæren og botanikeren Erik Viborg i 1793 og sigter til noget ved bægeret, der er fælles for en række læbeblomstrede; men tænderne hos vor plante er forsynet med sylspidser. Det andet navn er ældgammelt og uden kendt betydning, fra Sydeuropa.

Sødskærm (*Myrrhis odorata*) hedder også spansk kørvel, sjældnere annis (ikke af forveksle med anis, *Pimpinella anisum*, en ret ny kulturplante i Norden, mens sødskærm er middelalderlig). Den enkelte plante lever ikke så mange år, men dens store delfrugter spirer villigt efter selvspredning, så bestandene har sjældent vanskelighed ved at holde sig fyldige og vellugtende.

Kransburre (*Marrubium vulgare*) er nok en af vore sjældneste reliktplanter, men umå-

Fig. 6. Blomstrende læge-kulsukker (*Symphytum officinale*). August måned.

Fig. 7. Med hvide blomster sødskærm (*Myrrhis odorata*) og til højre uden blomst tandbæger (*Ballota nigra*). Med de gamle navneskilte.

delig let at kende på de fyldige tætte kranse af (gamle) blomster ved bladfæsterne. Mange ældre navne end det autoriserede danske træffes i ældre litteratur: maru, marube, marreurt, markrubike, hvid rubike, blindnælde osv.

Galdebær (*Bryonia*) er egentlig en „forbedret” form af et gammelt fællesnavn for en lille række uspiselige, evt giftige bærplanter og deres bær, nemlig galbær, et nedsættende navn, der antydede klart, at man blev „gal”. Dels en galnebær (*Hyocymus niger*), der bibeholdt tanken om at man kunne blive „galen” ved indtagelse, og dels en galdebær med henblik på, at en *Bryonia*-art har galdegrønne (til sidst dog sorte) bær, nemlig *Bryonia alba*, enbo galdebær.

Kalmus (*Acorus calamus*) er en i Gudenå-kvarteret ret almindelig sumpplante, der dog også træffes (mere spredt) i det øvrige land. Som alle planter til kallafamilien har også denne alle sine meget små blomster siddende i en tæt kolbe, hos kalmus dog ikke omgivet ret løst af et farvet hylsterblad, kridhvidt hos stuekalla, men placeret i direkte forlængelse af den irisbladlignende stængel, men dog „skubbet ud” til siden af det helt iris-

bladlignende flade hylsterblad. Planten stammer fra Bagindien og er i 11-1200-tallet under mongolerstormen bragt helt til Estlands grænser, fordi Djengis Khans folk havde brug for jordstænglerne, der indeholdt (indeholder) antiseptiske stoffer, så deres heste ikke blev syge af at drikke urent vand. Efter danskernes togt mod Estland blev planten så formodentlig af riddere eller munke bragt videre til Danmark (Garner, H., 1983).

Almindelig Sæbeurt (*Saponaria officinalis*) er nu almindelig forvildet især på grøftekanter og udyrkede arealer omkring byer. Alm. Sæbeurt er påvist arkæologisk fra 900-tallet på øen Sild. (Fig. 8).

III Helt naturaliserede, ikke dyrkningsbundne planter

Burre (*Arctium*) Findes for tiden ikke i klosterhaven i Esum. Toårige, letkendelige urter med store trekantet hjerteformede blade og rundagtige blomsterkurve med hagekrummede stive svøblade. Fire arter. Burre eller borre betyder klump, knold med henblik på de pågående kurve og er samme ord som stednavnet Borren på Møn, en meget lille landsby, der har placeret sig ved foden af det, der er den primære borre, en markant rundagtig banke meget tæt ved vandet (Ulvsund), bemærk også navnet på den store landsby Borre på Østmøn med mange banker tæt på. Et fællesnavn er altså blevet til et egennavn (stednavn) som i utallige andre tilfælde (Nakke, Gilbjerg Hoved). Katost, især moskus-katost (*Malva moschata*) Findes for tiden ikke i klosterhaven i Esum. Denne forveksles let med rosenkatost (*Malva alcea*), der er vildtvoksende i de mildeste dele af landet (Storebæltområdet inkl. Nekselø); sikreste kendetegn for rosenkatost er dens stjernehaar.

Kommen (*Carum carvi*) Findes for tiden ikke i klosterhaven i Esum. En lang række krydder- og køkkenurter har fået et dansk navn, der forlængst er opstået af planternes „latinske” navne: Mynte af *Mentha*, merian af *Majorana*, timian af *Thymus*, persille af *Petroselinum*, bede af *Beta*, fennikel af *Foeniculum*, isop af *Hyssopus*, kommen af *Cuminum*, men denne er ikke den velkendte ret almindelige kommen, men den nærstående spidskommen *Cuminum cyminum*, som man kun ser sjældent i havens krydderurtkvarter.

Lægeoksetunge (*Anchusa officinalis*) anvendes vist ikke meget i folkemedicinen, og det bliver ikke bedre af, at man ofte har brugt dens nære slægtning *Borago officinalis*, hjulkrone eller borras i stedet for. Indtil videre har jeg kun truffet oksetunge i en enkelt artsrig læge- og krydderurtsamling.

Pastinak (*Pastinaca sativa*) kan fylde en landevejsrabat i fuld bredde og flere hundrede meters længde, og det er der næppe andre forvildede kulturplanter, der kan, og tilmed er den festlig gul i en lang periode. I frodighed overgås den vel kun af vild kørvel ret tidligt på sommeren, men det er jo ingen kulturplante.

Farvevaid (Farvevaid) (*Isatis tinctoria*) har været brugt i stor stil til farvning, efter sigen-

de også til at male sig selv i ansigtet med som en slags tatovering for at indgyde fjenderne skræk. Pikterne „de malede” i de nordlige egne i Storbritannien optrådte i 400-tallet i krig mod fremtrængende romere.

Selleri Findes for tiden ikke i klosterhaven i Esrum. Kendes bedst i de stærkt forædlede former knoldselleri (*Apium graveolens var. rapaceum*) og bladselleri (*Apium graveolens var. dulce*), men vild selleri (*Apium graveolens*), der er fundet sjældent ved kyster, formodes at stå grundformen nær. Navnet er en parallel til de navne, der står ovenfor under kommen. Og selleri er opstået af selini, en misforstået flertalsform af *Selinum* (*carvifolium*), almindelig seline.

Læge-stokrose (*Althaea officinalis*) Findes for tiden ikke i klosterhaven i Esrum: Ligesom foregående kan den (sjældent) findes ved vore sydlige kyster. Den er ellers vidt udbredt i den gamle verden, men altid fåtalligt. Dog træffes den nu i Nordamerika ved kysterne.

En anden spændende synsvinkel på kulturplanter vil være indførselsdatering af dem; det vil sige en bestemmelse af det præcise eller omtrentlige år eller århundrede, hvori planten for første gang er blevet dyrket i Danmark, og det kræver først og fremmest at plantens navn er korrekt. Som det vil ses i Esrumklosters havefører har hver art fået et omtrentligt indførsels år eller - århundrede, der er fremskaffet ad meget forskellige veje. Disse kan være mere eller mindre givende. F.eks. regner man med at arkæologiske fund af plantedele f.eks. pollen og frø giver mulighed for en meget sikker datering, hvis blot materialet er godt nok bevaret. Skriftlige kilder er gennemgående vanskeligere, således kan omtale i håndskrifter og gamle bøger være afskrifter (oversættelser) fra udenlandske kilder. Omtale i breve (og anden litteratur om frugter og andre planteprodukter) kan dreje sig om importvarer evt. fra nærorienten. Fejlkilderne er mange, men opslagsværket Kulturplanternes indførelses historie i Danmark er hidtil kommet i to oplag. Af dens 5000 plantedateringer fremgår det klart at klosterhaver ikke var begyndelsen til alt havebrug i Danmark. Vi har i de senere år, som allerede antydnet, især takket være et samarbejde med arkæologer, kunnet påvise forekomsten af en række haveplanter i bronzealderen, jernalder, vikingetid og 1000-tallet, før klostre blev anlagt i Danmark.

Til sidst blandt vore mange ofte forvildede gamle kulturplanter skal nævnes to almindeligt kendte, nemlig først den ganske lave martsviol (*Viola odorata*), der hos os dog sjældent blomster før i april-maj, men var højt skattet af datidens læger som Henrik Smid og Simon Paulli. Den dyrkes næppe mere. Opiumvalmue (*Papaver somniferum*) slår måske rekorden hvad haveplanters dyrkningsalder i Danmark angår, idet den er påvist i danske jordlag fra 2-300 år før vor tidsregning og kan stadig træffes dyrket bl.a. med henblik på olie og birkes (modent frø) brugt til let krydring af rundstykker og lignende (morgen)brød. Opiumvalmue dyrkes ikke kommercielt i Danmark til medicin-

Fig. 8. Nogle af alm. Sæbeurts mange navne: flæskeurt, skrædder-
nellike, høstnellike, hovmodsblo-
ster og *Saponaria officinalis*.

9

ALM. SÆBEURT
SAPONARIA OFFICINALIS

Sapo = sæbe, da rødderne skummer med vand.
Officinalis = anvendelig som lægeplante.

HISTORISK: Sæbeurt er blot en ringe og foragtelig urt.
Der er dog en eller to læger, som anbefaler den til fjernelse
af franzoser eller pokker (udslæt pga. kønssygdom).
Tjenlig og god til afvask, men kan give skarn på hænderne.

— ?

 JULI - SEPT.**I DAG:** Ingen dokumenteret effekt. Prydplante.

Fig. 9. For at øge den besøgendes oplevelse er der som vist her kommet nye skilte i klosterhaverne. På disse skilte er der en tegning af planten og endvidere er der redegjort for plantens navn, tidligere tiders brug af planten og hvorledes planten bruges i dag.

fremstilling (morfin, kodein) eller til misbrug i form af råopium. Den findes dog forvildet hist og her og dyrkes som sommerblomst i haver.

De her nævnte planter kan med undtagelse af enkelte arter, ses i klosterhaven ved Esrum Kloster.

Tak

til direktør Lone Johansen for gennemlæsning og justering af denne artikel.

Litteratur

Dahlerup, J., 1998: Abbed Vilhelm af Æbelholt, fejlagtigt kaldt: „Danmarks Skytshelgen i Havebruget”. Hvem var han? Hvem kaldte ham sådan?. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule. 28. 15-19.

Garner, H., 1983: Tatargræssets (Kalmus') indførsel til Danmark. Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule. 13. 7-36

Lange, J., Olsen, S-E.S., 1999: Klosterhaven i Esrum. Esrum Kloster. 31 sider.

Nyeland, S., 1908: Danmarks Skytshelgen i Havebruget. Tidsskriftet Haven.

Lange, J., 1999: Kulturplanternes indførelshistorie.

Små meddelelser

Fra Klosterhave til Medicon Valley Udstilling og arrangementer på Esrum Kloster

En yderst delikat folder, plakat og kulturkalender fører den interesserede gæst til Esrum Kloster, hvor man indtil 30. april 2004 kan opleve udstillingen „Fra Klosterhave til Medicon Valley“. Udstillingen, der er blevet til i samarbejde med Dansk Farmacihistorisk Samling, er tilrettelagt af cand.mag. Charlotte Ellesøe Hansen bistået af klostrets direktør Lone Johnsen samt et fagligt panel, hvoraf flere bidrager til en foredragsrække, der er arrangeret i tilknytning til udstillingen. Udstillingen handler om tro og lægemidler gennem de sidste ca. 1000 år og har en farmaci- og kulturhistorisk tilgang til lægemidlernes univers. Set ud fra et havebrugshistorisk perspektiv er udstillingen i høj grad også et besøg værd. I et særligt afsnit fortælles om klosterhaverne som for alvor bragte have dyrkning til Norden. Ganske vist kender man til kålgårde, dyrkede æbler og kvan før munkene kom til vore egne, men med klosterbevægelsen indførtes frugttræer og grøntsager samt ikke mindst læge- og krydderurter, som blev basis ingredienser i medicinen. Henrik Harpestrængs Urte, Sten- og Kogebog præsenteres som den første danske skriftlige kilde, der kan fortælle mere udførligt om anvendelse af planter til medicinsk brug. Bogens 147 blade omtaler ca. 130 planter, som man kendte til omkring år 1300.

Man kommer vidt omkring i udstillingens mange temaer: det sunde og det syge middelaldermenneske, den medicinske baggrund, behandlingen i form af fx urteafkog, grødomslag, miksturer og dråber. Også giftstoffer og bivirkninger er med som temaer i udstillingen, og svampen meldrøje (angriber især rug) behandles mere udførligt: fra 900-tallets forgiftninger, hvor tusinder af franskmænd led døden til nutidens anvendelse. Efter reformationen kommer apotekerne på banen. De udfylder tomrummet, da klostrene ophører som lægemiddelproducenter, og udstillingen får på eksemplarisk vist, hvorledes fremstilling, distribution og anvendelse af medicin videnskabeliggøres og professionaliseres i løbet af 1800-tallets mikrobejagt og 1900-tallets medicinalindustri.

Udstillingens afsluttende temaer berører nutiden og fremtiden, hvor Medicon Valley som „brand“ på tværs af Øresund rummer nogle af de stærkeste udviklingscentre inden for fremstilling og forskning i medicin. Ligeledes bliver nutidens medicinforbrug og gen- og celleterapien med de mange komplekse etiske problemstillinger præsenteret og til dels problematiseret. Udstillingen rummer en righoldig mulighed for at se genstan-

de og eksempler på ny og gammel medicin og et besøg på Esrum Kloster kan varmt anbefales.

Oplysninger om åbningstider og arrangementer kan ses på hjemmesiden www.esrum.dk

Udstillingen vil siden kunne opleves på andre danske museer, da store dele af den er egnet til at fungere som vandreudstilling, der kan suppleres med lokale oplysninger og genstande. I løbet af 2005 vil den således kunne ses på Holbæk Museum. Nærmere oplysninger vil fremgå af dagspressen.

Lene Floris

Redaktionen beklager at denne meddelelse kommer for sent.

Vilvorde igen

Med artiklen Vilvorde – 125 år i årgang 2002 af dette Årsskrift rejses spørgsmålet, hvad blev der af denne skoles arkiv og andre synlige minder ved flytningen først til Tølløse og derefter til Roskilde ?

I den forløbne tid er der heldigvis kommet svar på de fleste af disse historiske spørgsmål. De bringes her til oplysning for interesserede.

Vilvordes elev- og eksamensprotokoller fra Charlottenlund bevares nu i Gentofte Kommunes Lokalhistoriske Arkiv i Hovedbiblioteket på Ahlmanns Allé 6, Hellerup.

Her gemmes også Vilvorde Elevforenings trykte medlemsblad og spredte eksemplarer af elevernes eget producerede morsomme og ofte spydige organ „Komposten”. Ligesom der er fotografier af de enkelte elevhold op gennem tiden.

Vilvordes fagbibliotek fulgte med til Roskilde, hvor det gemmes i et kælderlokale.

Det må her indskydes at det nye Gartner Museum i Beder, Jylland har en stor samling af gamle Have- og gartner-fagbøger. Det er planen at de gamle fagbøger der findes på Vilvorde, og som ikke findes i Museet i Beder skal overføres dertil.

I Roskilde findes også en del gamle glasnegativer fra Vilvordes første tid, samt nogle kort- og smalfilm fra ekskursioner, blandt andet til Tyske gartnerier.

Disse film vil forgå, hvis de ikke bliver overført til video.

Det dekorerede loft fra Vilvordes dagligstue, som var en gave fra de kongelige på Bernstorffs Slot blev, da den gamle skolebygning blev nedrevet, overført til Roskilde, hvor det bevares med pietet. Det er planen at opsætte loftet i en ny hal når denne bliver færdig her i det nye år.

Nogle gamle mindstene fra parken i Charlottenlund, en for Poul Gramy, lærer på Vilvorde og en for flere kongelige besøg er også i Roskilde og vil blive opstillet på passende steder i den nye park.

Elevforeningen Vilvordes Minde førte siden flytningen fra Charlottenlund en hensygnende tilværelse, men er nu genoplivet ved et møde 30. august 2002 under det nye navn „Vilvorden”.

Det noget forvanskede navn skyldes, at Dansk Sygeplejeråd har sat sig på domæne-navnet Vilvorde for hjemmesiden for kursuscentret Vilvorde.

Den genoplivede elevforening optager alle tidligere studerende. I øjeblikket er der ingen kontingent. Henvendelse om medlemskab sker til Linda Jensen, Højdevej 3, 2300 København S.

Gartnerskolen der er en selvstændig afdeling af Roskilde Tekniske Skole er i en rivende og succesfuld udvikling, med det største antal elever på skolen indtil nu!

Ovenstående oplysninger om Gartnerskolens nyere udvikling stammer fra Gartner Hans Melgaard, som har et nøje kendskab hertil.

Asger Ørum-Larsen

Deltagere i Skandinavisk Havearkitekt-kongres i København 1949

I artiklen Troels Erstad (1991-1949). Det yngste navn i havekunstens danske gennembrud 1925-1960 af Asger Ørum-Larsen i Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab. Fra Kvangård til Humlekule, 2001, side 4-13 blev der på side 11 vist et fotografi af deltagerne i Skandinavisk Havearkitekt-kongres 1949 i Det kgl. Danske Haveselskabs have, Frederiksberg. Forfatteren havde kun kendskab til enkelte af deltageres navne, men siden fotografiet blev vist i årsskriftet i 2001 har professor Magne Bruun Ås, Norge og redaktør, fagsekretær Karen Permin identificeret flere af personerne på fotografiet, hvorfor det bringes igen.

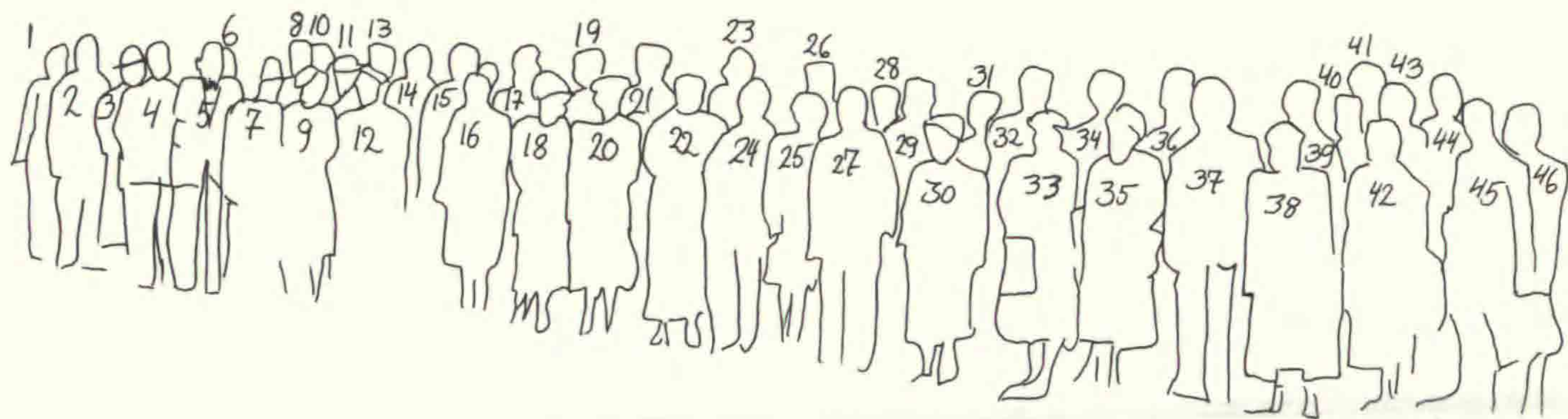

Foto og skitse af deltagerne i skandinavisk Havearkitekt-Kongres 1949.

Placering på foto	Navn	Nationalitet	Arbejdsområde	Placering på foto	Navn	Nationalitet	Arbejdsområde
1.	Asger Ørum-Larsen	Dansk	Ansæt på tegnestuer	26.	Axel Thomsen	Dansk	Stadsgartner i Odense
2.	Poul Krarup	Dansk	Ansæt på tegnestuer	27.	?	Norsk	Bygartner et eller andet sted
3.	?						
4.	Erik Petersen	Dansk	Stadsgartner på Frederiksberg	28.	Agnete C.F. Petersen	Dansk	Ansæt hos C. Th Sørensen
5.	Georg Georgsen	Dansk	Professor, Landbohøjskolen	29.	Georg Boye	Dansk	Professor på Landbohøjskolen
6.	Pelle Friberg	Svensk	Professor, Alnarp	30.	Karen Reistad	Norsk	Kirkegårdskonsulent, eg. tegnestue
7.	Anka Rasmussen?	Dansk	Egen tegnestue	31.	Gunnar Petersen	Dansk	Ansæt på forsk. tegnestuer
8.	Niels Ulrichsen	Dansk	Ansæt på tegnestue	32.	Mogens Klintø	Dansk	Stadsgartner i Vordingborg
9.	Sylvia Gibson ?	Svensk	Ansæt ved Göteborg parkvæsen	33.	Agda Haglund	Svensk	?
10.	Eywin Langkilde	Dansk	Egen tegnestue	34.	J.P.T. Bijhouwer	Hollandsk	Professor
11.	?			35.	?		
12.	Vera Norin	Svensk	Egen tegnestue	36.	Olav Skinnarmo	Norsk	?
13.	Sven Hansen	Dansk	Professor, Arkitektskolen Århus	37.	Pietro Porcinai	Italiensk	Professor, egen tegnestue
14.	Troels Erstad	Dansk	Egen tegnestue	38.	Karen Permin	Dansk	Redaktør/fagsekretær
15.	?			39.	Bredo Morstøl	Norsk	Kommunegartner i Bærum
16.	Elise Sørtdal	Norsk	Lærer på Ås	40.	?		
17.	?			41.	Leif Olav Moen	Norsk	Arkitekt
18.	Chevig Christensen	Dansk	Sekretær hos Erstad	42.	Ingegerd Stenersen	Norsk	Oslo parkvesen
19.	Raahauge Askegaard	Dansk	Kirkegårdsinspektør, Odense	43.	?		
20.	Inger Wedborn	Svensk	Egen tegnestue	44.	Ottar Quenild	Norsk	Stadsgartner i Trondheim
21.	Leif Sandberg	Norsk/Dansk	Stadsgartner i Aarhus	45.	Tore Kjølseth	Norsk	Skolehagekonsulent
22.	Edel Erstad	Dansk	På Erstads tegnestue	46.	Ivar Syvertsen	Norsk	Stadsgartner i Drammen
23.	Sven Hermelin	Svensk	Professor på Alnarp				
24.	Walter Bauer	Svensk	Egen tegnestue				
25.	Gerda Mayntzhusen?	Dansk	Konsulent				

Magne Bruun og
Karen Permin

Havebrugshistorisk Dagbog okt. 2002 - sept. 2003

Ved A. Ørum-Larsen

2002

November

Danmarks Naturfredningsforening ønsker at der skal lovgives om grundejernes pligt til at bekæmpe bjørneklo planten - 25. nov.

Slots- og ejendomsstyrelsen arbejder forsat på at føre Kongens Have i København tilbage til dens oprindelige plan fra 1640. Bunkersanlægget er fjernet og børnehaven bliver også nedlagt. 26. nov.

Borgerrepræsentationen i København bevilliger 112,5 mill. kr. til en 2,4 km lang strandpark på Amagers Østkyst. Den skal være færdig 2005. 28. nov.

December

En trediedel af Assistents Kirkegård (12 td.) i København anlægges nu til offentlig park, som kan åbnes 2020.

Udstilling om labyrinter i Kunstcentret i Silkeborg Bad fra 12. dec. til 22.dec.

2003

Februar

Kirkegårdsgraverne strejker på mange af provinsens kirkegårde.

Friluftsrådet ønsker 6 pilotprojekter til naturparker i Danmark.

Marts

Thomas B. Randrup ansættes som professor i parkforvaltning ved Landbohøjskolens Sektion for Landskabsplanlægning.

Spørgsmål om nationalparker i Danmark diskuteres igen og der foreslås også områderne ved Skern Å i Jylland og Lejre på Sjælland.

Ole Madsens Planteskole i Assens har samlet alle danske æblesorter, gamle og nye ca. 900. De er til salg for 300 kr. pr. træ.

Der er mange muligheder for på internettet at købe blomsterplanter, buske og træer, frø og blomsterløg, samt haveredskaber. Levering er ca. 5 dage.

April

Miljøminister Hans Chr. Schmidt udpeger Møens Klint, Lille Vildmose og Mols Bjerger som de første naturparker i Danmark på Forsøgsbasis - Politiken 9. april.

Den nye Otto Krabbes Plads i København kritiseres af beboerne, som vil lægge den om efter egen plan - Weekend Avisen 16. april.

Maj

Arkitekturpris til landskabsarkitekt Malene Hauxner for hendes betydningsfulde afhandling - 1. maj.

Den store forelæsningsaal på Landbohøjskolen er efter ødelæggelsen ved en eksplosion for 3 år siden atter genopbygget og indviet.

Gl. Holtegaards gl. barokhave er nu genetableret og åbnet for publikum - 15. maj.

Udstillingen Have- og Landskab i Slagelse - 156 udstillere.

Udstillingen Livsstil på Ledreborg Slot ved Lejre - med blomster, planter og boligudstyr m.m.

Juni

Udstillingen Mit Hjem er mit Slot i det Kgl. Danske Haveselskab på Frederiksberg - med alt om haver og haverådgivning af konsulenter.

Juli

Odense Teater ønsker bl.a. i anledning af H. C. Andersen 200-års jubilæum udvidelse ind i Kongens Have, tæt på slottet, men der rejses naturfredningssag herimod.

Der er stor interesse for studiefagene til Hortonom og Landskabsarkitekt, med henholdsvis 44 og 119 ansøgere - Frederiksbladet 22. juli

September

Havens Dag - med stort plantesalg - 13. og 14. sept.

Bygningskulturens Dag - for bevaring af bygningers arkitekturelle særpræg.

Tivoligæsterne foretager den traditionelle løglægning i Haven - 14. sept.

Der er nu igen en „Pæreskude“ ved kanalen nær Holmens Kirke.

Halmtorvet på Vesterbro i København - det ildebergtede - er nu renoveret efter plan af Københavns Parkvæsen - med græs, buske og træer, friluftrestaurant, legepladser m.m., og er indviet med flere dages festligheder - 19. sept.

Slots- og Ejendomsstyrelsen annoncerer efter tilbud på vedligeholdelsen af slotshaver-

ne ved Fredensborg, Frederiksborg og Sorgenfri, d.v.s. til de offentlig tilgængelige dele af disse.

Havebrugshistorisk Bibliografi okt. 2002 - okt. 2003

Ved Asger Ørum-Larsen

2002

Oktober

Henrik Sten Møller: Det store velvære - anmeldelse af værket Dansk Havekunst Arkitektens Forlag, som udkom med 3. bd. 1. okt. - Politiken

Henrik Sten Møller: Haven som bærer af tiden - anmeldelse af Malene Hauxners nye bog Med himlen som loft - Politiken 4. sektion 5. okt.

Camilla Plum: Orange er lige til at spise - om gulerodens historie og om denne popularitet som grøntsag - Politiken 3. sektion 9. okt.

Synne Rifbjerg: Interview med landskabsarkitekt Stig L. Andersson - Weekend Avisen 4. - 10. okt.

Ved Frederiksberg Haves indgang fra Runddelen er opstillet 6 laurbærtræer i originale kasser fra Versailles - dertil 4 appelsintræer ved Frederik VI's statue - Frederiksberg Bladet 15. okt.

November

Jørgen Thordrup: Alle tiders labyrinter - bog fra forlaget Dixit - Them.

Dec. Hans Ovesen: Fuldbragt - anmeldelse af kæmpeværket Danmarks Havekunst - Weekend Avisen 27. dec.

2003

Januar

Karen Klarskov: Lønstrid på kirkegårde - Politiken 2. jan.

Anders Legarth Schmidt: Pesticider misbruges til bekæmpelse af bjørneklo - Politiken 20. febr.

Ebbe Mørk: Hvil i fred - anmeldelse af Anne-Louise Sommer: De dødes haver - Den moderne storbykirkegård - Syddansk Universitetsforlag - Politiken 25. febr.

Marts

Pernille Stensgaard: De levendes spejl anmeldelse af ovennævnte bog - Weekend Avisen 14. marts.

Enrah Süücü: Ny professor på Landbohøjskolen i byernes parker: Thomas Randrup. - Politiken 15. marts.

Henrik Sten Møller: Beskæring. Den poetiske sandhed om nedskæringen af gartnerisk arbejdskraft i Københavns Botaniske Have fører til manglende pleje af haven - 20. marts - politiken.

Meddelelsesblad Forum för trädgårdshistorisk forskning nr. 13 - 14 udkommer med nekrolog over Erik Karlsgård-Poulsen (Københavns Universitet) og anmeldelse af Danmarks Havekunst.

April

Poul Erik Pedersen: Grøn var vårens hæk - kronik i Politiken - om byens træer og buske - 1. april.

Iben Danielsen: Grønt er godt for glæden - om Camilla Plum's arbejde på Fuglebjerggård, Helsingør - med grøntsager m.m. - Politiken 4. sekt. 13. april.

Helle Brønnum-Carlsen: Forførelsens kunst - anmeldelse af Camilla Plum's bog - Politiken 4. sekt. 13. april.

Maj

Birgitte Aabo: Drømmen om duftende pelargonier - om paradedusets pelargoniessamling i Gisselfeldt Kloster og Stig Lauritsen's virksomhed. - Politiken 11. maj.

Opmærksomheden henledes på tidsskriftet gartneren - medlemsblad for SID - Gartnernes Landsklub og Jordbrugets Landsklub - nu 28. årgang.

Heidi Englund: Pyramide på plads - glaspypyramide ved nedgangen til Glasmuseet i Søndermarken, Frederiksberg - Frederiksberg Bladet 28. maj.

Hans Melgaard: „Vilvordes Minde” - artikel om Vilvordes Elevforening - Medlemsbladet Gartneren sept. 2003 nr. 3.

Henrik Sten Møller: Den inderste have - haven mellem Charlottenborg og „Stærekassen” ved Kongens Nytorv i København. Den er nu istandsat efter plan af Jane Schul. Den er smykket af skulpturudkast af bl.a. Thorvaldsen og andre fra Billedhuggerkolen på Charlottenborg (Akademiet). - Politiken 31. maj.

Juni

Trine Rose: Tilbage til fortiden - Den oprindelige barokhave på Gl. Holtegaard er genskabt - bl.a. af Jane Schul - Politiken 3. skt. 20. juni.

Juli

Maria Finn (red.): Tidsskriftet Plum Velvet nr. 3 - med artikler om kunstneriske frirum - fremtidens parker.

August

Anne Knudsen: Frugt - en illustreret anmeldelse af det store engelske værk: Fruit. An illustrated history - om alle frugters og bærs historie - The Royal Society and Scriptum Edition - London 2002 - stort format - Weekend Avisen 29. aug.

September

Birger Thøgersen: Plads til de levende - artikel om anden brug af kirkegårdene - Politiken - Kultur sekt. - 4. sept.

Søren Høj: Team til tiden - om samarbejdet mellem gartnerne ansat ved Gentofte Kommune - Fagbladet 16. sept.

Kirsten Frandsen: Præstegårdshaver i Danmark - bog om emnet fra Forlaget Hovedland.

Michael Rothenborg: Sur tid for gamle danske æbler - om Skov- og Naturstyrelsens indsamling af vilde æbler fra skovene. Deres kerner udsås atter visse steder for at bevare bestanden af hjemlige vilde skovæblers oprindelige gener - Politiken sekt. Vid og Sans - 21. sept.

Bog anmeldelser

Annemarie Lund

DANMARKS HAVEKUNST III 1945 - 2002

Arkitektens Forlag 2002

650 kr.

Bind III i den store trebinds serie om Danmarks Havekunst udkom i oktober 2002, men nåede ikke at blive anmeldt i årsskriftet *Fra Kvangård til Humlekule 2002*.

Bind III blev præcenteret på Ny Carlsberg Glyptoteket ved et arrangement arrangeret som en rundbordssamtale ved journalisten Ulla Strømberg med forfatterne kunsthistoriker Hakon Lund (bd.I), kunsthistoriker Lulu Salto Stephensen (bd.II) og landskabsarkitekt Annemarie Lund (bd.III).

Annemarie Lund er i modsætning til forfatterne til bind I og II landskabsarkitekt og til daglig redaktør af landskabsarkitekternes tidsskrift *Landskab* og forfatter til bl.a. *Guide til Dansk Havekunst*. Det giver behandlingen af værkerne en lidt anden drejning, det historiske aspekt får en lavere prioritet, dette også betinget af at værket behandler en periode, der knap nok er historie nemlig perioden 1945-2002. Værker der for en stor dels vedkommende kan ses i dag.

Det kan være svært at sætte etiketter på sin samtid, men det er lykkedes Annemarie Lund på en spændende måde. Bogen er inddelt i en række hovedkapitler med hver sin titel: „Rumlige temaer, Geometriske variationer, Grønne helheder, Guldaldergenerationen, Mesterlig signet” for at slutte med et opsamlende kapitel „Divergerende retninger”, der omhandler de „Unge”.

Under de enkelte kapitler er der en række underafsnit. I indholdsfortegnelsen i de fleste underafsnit navngives en eller flere landskabsarkitekter med en efterbetegnelse, der beskriver en form, en type eller holdning f.eks. „Geometriske variationer”. Det er en spidsfindig karakteristik af de enkelte og den er appetitvækkende.

Da perioden, der behandles, begynder ved anden verdenskrigs afslutning, spænder den fra den langsomme opbygning med materialemangel i slutningen af 40erne og 50erne, de glade 60ere til oliekrise i 70erne, til postmodernisme og alle de andre ismer, der bruges til at karakterisere de skiftende stil- og arkitekturretninger, den kan dog ikke helt følges i periodens havekunst. Udviklingen har været præget af stigende mekanisering og rationalisering, stor bygge- og anlægsaktivitet og med et bredt spekter af arbejdsområder fra socialt boligbyggeri, skoler og institutioner, til parker, kirkegårde, torve og friarealer ved private og offentlige virksomheder. Med udgangspunkt i disse

anlæg og en vis aldersmæssig kronologi giver forfatteren ved gennemgang af de mange landskabsarkitekters liv og virke et spændende indblik i anlægstyperne i anden halvdel af det 20nde århundrede.

Teksten er ledsaget af planer fra såvel arkiver, fra Landskab/Havekunst som fra landskabsarkitekternes egne skuffer, og virkelig gode farvefotos taget af forfatteren og de ansvarlige landskabsarkitekter m. fl. illustrerer de omtalte anlæg.

Bogens lay-out er på højt niveau, den har samme format og tykkelse som de to foregående bind (24,5x 34)cm og er ca. 5 cm tyk. Bord eller læsepult anbefales.

Trebindsværket kan købes komplet for 1.800,-kr., de enkelte bind koster 650,- kr.

Jette Abel

Kay N. Sanecki

OLD GARDEN TOOLS

Shire Publications Ltd.,

32 sider, 2,25 £

I 1993 udkom der i England en lille bog eller rettere hæfte med titlen Old garden tools, på dansk Gamle haveredskaber. Forfatteren er Kay N. Sanecki. Hun har tidligere skrevet flere bøger om engelsk havehistorie. Forlaget er det kendte Shire Publications Ltd., som har specialiseret sig i alle slags fagbøger for hobbyfolk og derfor også havehistorie og havekultur.

Bogen blev ikke omtalt i Danmark, da den udkom første gang i 1979. Men den appellerer også til danske læsere, da emnet sjældent er behandlet i danske tidsskrifter.

I indledningen påpeges, at haveredskaber er nødvendige brugsting, som anvendes i det daglige havearbejde. Redskaberne er altid for hånden, de slides, kasseres og nye anskaffes efter behov. Derfor er de meget gamle haveredskaber fra middelalderen eller ældre, for længst gået til. Først nu begynder man at forstå disse gamle haveredskabers kulturhistoriske værdi.

Der fortælles også, at en række af de klassiske gamle haveværktøjer gennem tiderne har bevaret deres karakteristiske udseende uden større forandringer, helt op til i dag. Det gælder spaden, gartnerkniven, beskærersaksen, hækkeklipperen og vandkanden.

Kun er der kommet nye materialer til, for eksempel plastik og gummi (plastikvandkanden og gummiløvriven).

Det tyske haveredskabsfirma Wolf forsøgte efter krigen til en stor havebrugsudstilling at lancere en mekaniseret spade, men den slog aldrig rigtig an, og fremstilles vist ikke mere.

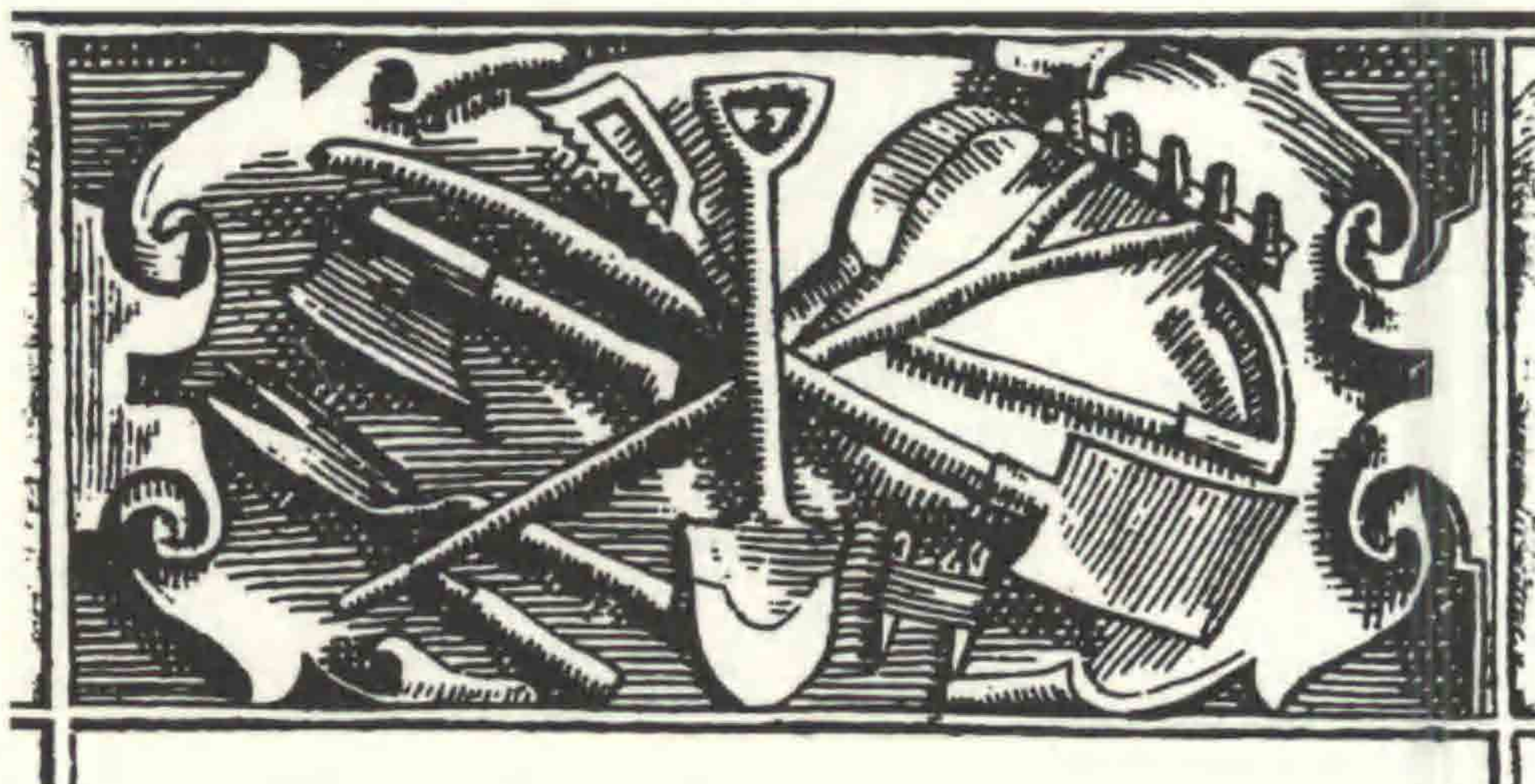

Fig. 1. Et gammelt dansk træsnit, der viser forskellige haveredskaber. Fra forsiden af Hans Rasmussen Blocks havebog, *Horticultura Danica* fra 1647. (forstørret).

Hæftet er inddelt i 4 sektioner efter værktøjernes brug: dyrkning, beskæring, græsp-lænen og diverse andre.

De første morsomme og naive redskabsillustrationer stammer fra det 16. og 17. århundredes havebøger. Der vises også i hæftet udsnit af gamle malerier, der viser arbej-dende gartnere iført samtidens dragter og i de klassiske gamle haver.

De her gengivne gamle redskabstegninger (Fig. 2) stammer fra en gammel engelsk havebog, anno 1659. Nogle få år før, i 1647 udkom i Danmark Hans Rasmussens Block's bog, *Horticultura Danica*, som også skriver om de nødvendige haveredskaber og illustrerer dem med træsnit. Andre redskabsillustrationer er taget fra de senere fabri-kanters salgsbrochurer. Oprindeligt blev gartnerværktøjet fremstillet af lokale grovsme-de, og de blev derfor ofte formet efter individuelle ønsker.

Ved industrialiseringen blev af økonomiske grunde en vis standardisering nødven-dig. Da mellemklassen i 18-hundredetallet fik interesse for haver og deres vedligehol-delse, fremkom der mange specielle haveværktøjer, hvis formål var at lette og hurtig-gøre fritidsarbejdet i haverne. I dag, er der behov for så lette og bekvemme havered-skaber som muligt.

Fremkomsten i England af den mekaniske græsslåmaskine med de roterende knive i 1832 blev en revolution for haverne. Siden antikken havde man „slået græs” med le, et redskab, der stammede fra landbruget, og som det krævede en vis færdighed i at anvende. Det tog 1 dag for 3 mænd at slå 0,4 ha græsareal (med halvcirkelskær).

Græsslåmaskinen var en videreudvikling af de klippemaskiner, som brugtes i tekstilindustrien for at klippe luven på visse stoffer jævne.

Kugle- og boldspillene, croquet, tennis og fodbold, men navnlig bowling forudsatte meget plane og jævne græsplæner, der stillede store krav til plæneklipperne.

I parkerne blev de enten trukket manuelt eller af æsler. Omkring 1900 kom de første motoriserede maskiner. Et firma lancerede en græsslåmaskine trukket af en dampmaskine, opvarmet med olie. I Danmark husker man de gode engelske Ransomes-motorplæneklippere, og i dag de populære klippere fra Ginge. I mellemkrigstiden brugte danske gartnere i planteskoler og frugtplantager de gode tyske beskærerknive, sakse pode- og okulérknive fra Kunde & Sohn, Disse kvalitetsredskaber blev af ejerne omhyggeligt hvæssede med de obligatoriske små carbonrundum slibestene.

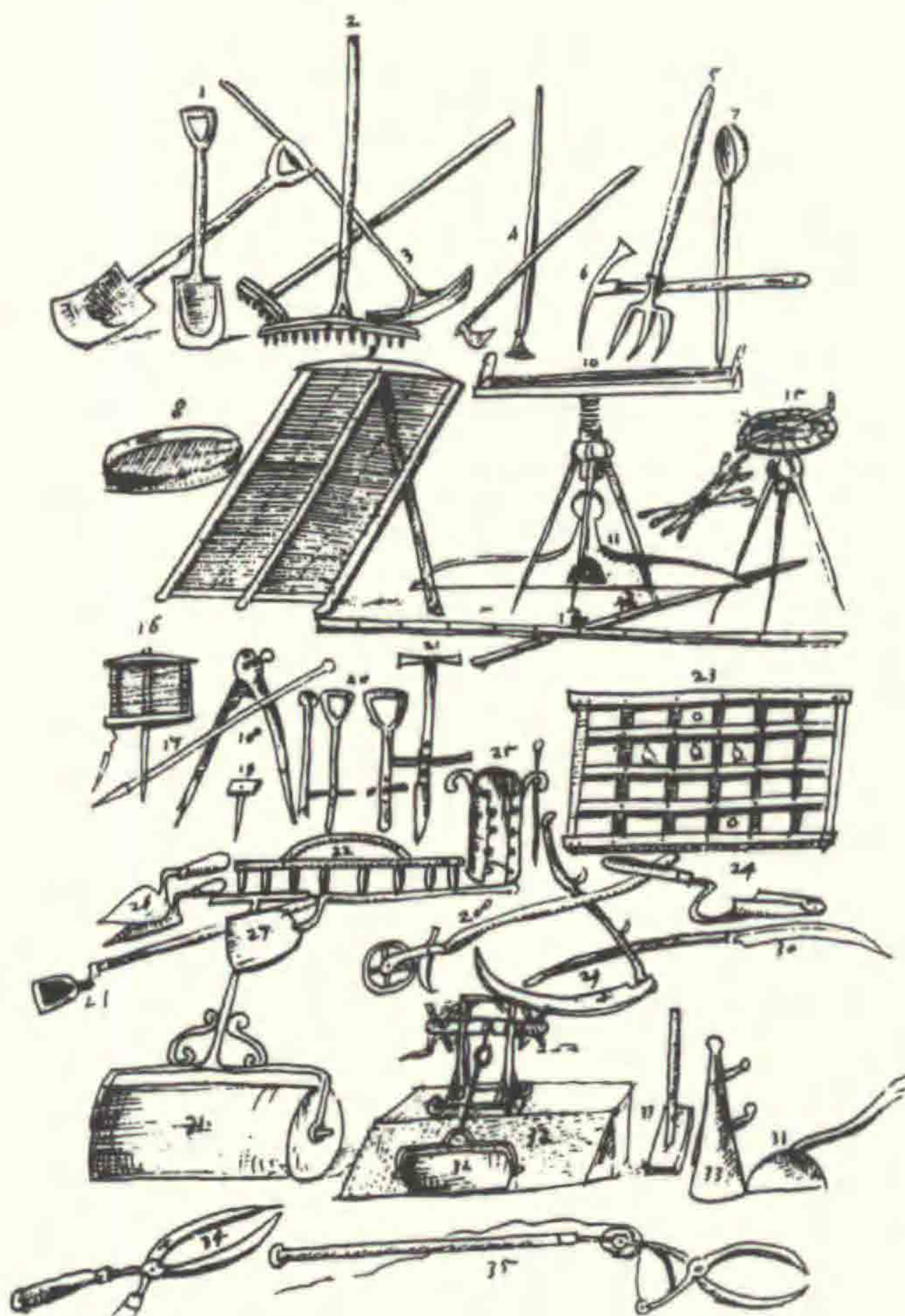

Fig. 2. Planche med haveredskaber fra en engelsk havebog anno 1659.

Den fjerde sektion af det lille hæfte handler om de forskellige typer af havesprøjter til sygdomsbekæmpelse, om vandingsredskaber, trillebøre og andet gartneriudstyr.

Det lille interessante engelske hæfte om gamle haveredskaber slutter med en litteraturliste om emnet, og bringer desuden oplysninger om landbrugs- og havebrugshistoriske museer i England, der rummer samlinger af disse gamle haveredskaber.

Et enkelt museum på Kontinentet er kommet med. Det findes i Wien og viser blandt andet et her i landet ukendt værktøj, en „kaktusløfter“.

Hvor findes der museumssamlinger af gamle historiske have- eller gartnerredskaber i havelandet Danmark ?

Her er forsøgt en liste over nogle af dem:

Gartneriudstillingen ved Købstadmuseet i Århus har i den tilhørende gartnerbolig en lille samling af gamle gartneriske håndredskaber.

På Gl. Estrup Landbrugsmuseum i Auning findes en samling af ældre landbrugsredskaber og desuden haveredskaber.

Også Gartnerimuseet ved Beder Gartneriskole forsøger her at skabe en samling af gamle haveredskaber.

Museet for Landbokultur og Landboerhverv i Sneddinge Hovedgård ved Skælskør indsamler også haveredskaber.

Landbrugsmuseet på Christianssæde Avlsgård i nærheden af Maribo har også i den gamle kostald en lignende redskabssamling.

Endelig kan det nævnes at i Eskildstrup på Falster findes en historisk museumssamling af landbrugstraktorer.

Asger Ørum-Larsen

Litteratur:

Kay N. Sanecki, K.N., 1993: Old Garden Tools.

Ekskursionsberetninger

Sommerudflugt til herregårdene Bregentved og Gisselfeld samt Hesede planteskole
lørdag d. 14. juni 2003

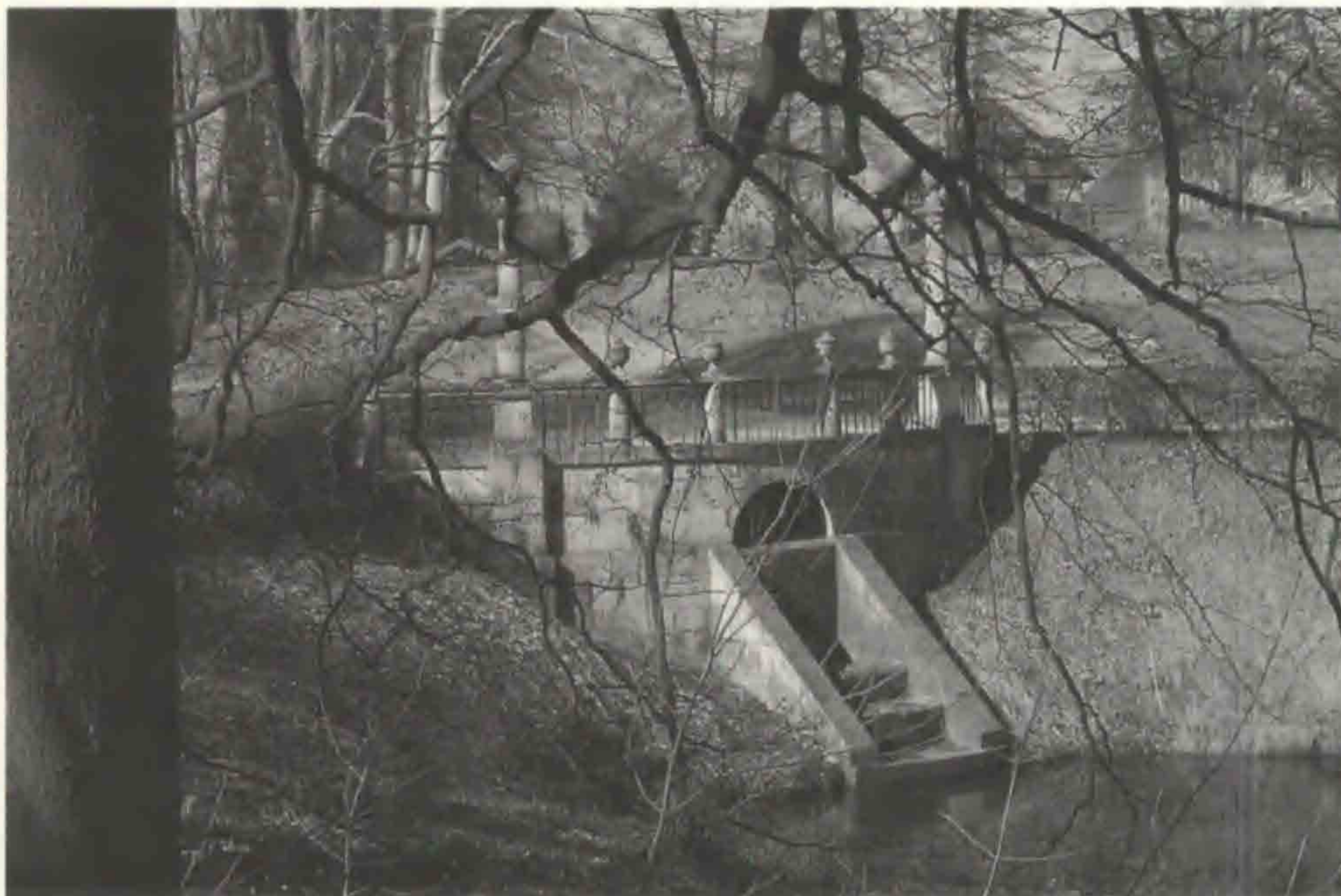
Undertegnede var guide i haverne, Finn T. Sørensen i Hesede Planteskole.

På en dejlig forsommermorgen mødtes ca 20 af selskabets medlemmer og venner samt ca. 50 medlemmer fra Historisk Samfund for Holbæk Amt og Museumsforeningen for Holbæk og omegn med Lene Floris i spidsen ved lågen, der giver adgang til Bregentved herregårdshave.

Selskabet besteg først højen med Florastatuen, der danner point de vue for den vestligste gåsefodsallé. Efter en kort introduktion begav det store selskab sig i gåsegang ned til den tidligere meget elegant udformede forplads, som danner afslutning på adgangsalléen. I dag står pladsen som en græsklædt oval omgivet af grusgange. For at komme videre op mod hovedbygningen og ind i haven passeres den smukke gamle bro med fine Louis Seize vaser i Fakse kalk, herfra bliver man ledt ad stien langs søen over til havens

Bregentved, marts 2003 (foto: Jette Abel).

Kaskaden, Bregentved (foto: Jette Abel, 2003).

østlige del til den kanalomkransede ø med rester af en fontæne og vaser og videre op ad skråningen til kaskaden. Fra pladsen over kaskaden kan man, når der gøres opmærksom på det, se at kaskaden ligger i visuel forlængelse af den østlige gåsefodsallé. Også her beundredes de fornemme vaser og søjler på balustraden. De sejeste fortsatte op til obeliskens på havens højeste punkt, den obelisk med Frederik d. 5. kontrafej, som A. G. Moltke rejste til ære for sin velgører. Den bevarede del af det senbarokke anlæg stammer fra midten af 1700-tallet og menes skabt af N. H. Jardin. Den øvrige del af haven omkring Bregentved fremstår i dag som en stor landskabelig park.

Ad små veje kørtes gennem det ene herregårdslandskab langs Sø Thorup sø til det næste herregårdsanlæg Gisselfeld.

Her holdt selskabet først frokostpause, hvorefter vi blev modtaget i paradehuset af pelargonieentusiasterne Stig Lauritsen og Greck, den sidste holdt en fin lille introduktion om restaureringen af paradehuset og de tilstødende kold- og varmhuse, som derefter besigtigedes. Der blev også lejlighed til lidt indkøb. Via passagen under Nielstrupvejen fortsattes ned i den sydlige del af haven. Turen gik rundt om Peder Oxes karpedamme og langs Brede sø, undervejs beundredes store og sjældne træer. Grundet et særligt arrangement i ugen efter vores besøg, var der også åbent ind til den private

Gisselfeld, hovedbygningen (foto: Jette Abel, 1986).

Paradehuset, Gisselfeld, hvor deltagerne kunne købe planter, bl.a. pelargonier, (foto: Jette Abel, 1979).

have bag slottet, hvilket nogle benyttede sig af. Turen tilbage gik bl.a. langs den store stenhøj. Haven var denne sommerdag ganske smuk, selv om der er blevet fældet og ryddet meget og det store gartneri er forsvundet på nær Paradehuset.

Jette Abel

Gisselfelds gamle planteskole

I det gode vejr fortsatte selskabet til Hesele Planteskole eller Paradishaven, Gisselfelds gamle planteskole, som ligger i Gisselfeld Skovdistrikt omkring 2 km vest for Villa Gallina. Der parkeres ved landevejen og der spadseres ad en grusvej ned til indgangen, mellem to bygninger, på ca. 5 minutter. Ved indgangen er der en lille pengeboks, hvor hver især lægger en lille mønt.

I 1813 blev der her anlagt en planteskole til opformering af frugttræer. Senere kom andre træer, buske, stauder og stenhøjsplaner til. Planteskolen ophører i 1925. Ligesiden har området ligget hen, kun passet nødtørftigt som et vildt parkområde, hvor

Deltagere ved indgangen til Hesele planteskole (foto: Jette Abel).

væltede træer fjernes fra stierne. I dag er enkelte stier vokset til i et vildnis, men det er muligt at komme hele området igennem ad stierne. Området er delt op i felter der benævnes med bogstaver. Næsten alle træer og buske er er mærket med en kode bestående af et bogstav, et tal og plantens navn. Bogstavet angiver i hvilket område planten befinder sig og indenfor de enkelte områder har planterne fortløbende numre. Der er dog en del selvsåede træer uden navneskilt. Nedenfor henvises til enkelte træers numre.

Her findes en lang række træer og buske, vi normalt anvender i parker og haver, ofte i større udgaver end vi er vant til, men også spændende arter og varieteter vi normalt ikke ser.

Ved indgangen dækker *Menispermum dauricum* (sibirisk månefrø) et stort område, hvor den klatrer over *Symphoricarpus albus* (alm. Snebær) og *Petasites hybridus* (rød hestehov). Den når flere meter op i en stor *Fagus sylvatica* L. v. *péndula* (hængebøg) og i en *Ilex aquifolium* (kristtorn).

I såvel nåletræer som løvtræer klatrer hanplanter af *Actinidia kolomikta* (kamælonbusk) flere meter op med deres sølvglinsende blade. På en lidt vanskelig tilgængelig stenhøj står en lille hunplante af *Actinidia kolomikta* Maxim.

Der er stadig mange meget flotte nåletræer, selv om mange er væltet eller knækket i stormvejr. Flere står som store tykstammede døde monumenter. Af levende nøgenfrøede kan i flæng bl.a. nævnes en gruppe af *Thujopsis dolabrata* (hønsebenstræ), en *Thujopsis dolabrata variegata* (broget hønsebenstræ, J31) med en stamme omkreds i brysthøjde på 177 cm (juni 2003), en stærkt hældende *Sciadopitys verticillata* (parasoltræ) (A46, stammediameter i: 1948-49 17 cm, 1964-65 23 cm og juni 2003 31 cm) godt trængt af store kraftig voksende *Reynoutria sachalinensis* (kæmpe-pileurt) tidligere *Polygonum sachalinense*, *Thuja plicata* (kæmpethuja), *Tsuga mertensiana* (bjerghemlock) (A47, stammediameter i: 1948-49 28 cm, 1964-65 38 cm og juni 2003 61 cm) *Chamæcyparis pisifera* v. *plumosa* (fjercypres), en næsten død *Pinus strobus* (weymouthsfyr), en stor *Tsuga heterophylla* (vestamerikansk hemlock) (K5, stammediameter i: 1948-49 68 cm, 1964-65 80 cm og juni 2003 114 cm) over for en stejl stenhøj.

Løvtræerne er rigt repræsenteret. Bl. a. kan nævnet *Magnolia acuminata* (agurkmagnolia), et eksemplar (H33) var væltet og savet over, men nye stammer var skudt op og dannede et nyt træ. Et andet stort eksemplar (G78) havde følgende diameter: 1948-49 57 cm, 1964-65 65 cm og i juni 2003 92 cm. Blandt mange *Acer*-arter såes *Acer cappadocicum* (tyrkisk løn) (G1) med 8 tætstående slanke høje stammer og en kroget *Acer monspessulanum* (fransk løn) E98 med råd i stammen og hule grene. *Betula ermanii* Cham. V. *subcordata* (kamtschatkabirk-variet) var plantet flere steder. Et højt eksemplar G2 var fuldstændigt dækket af *Actinidia arguta* (stikkelsbærkiwi).

Tyrkisk løn (*Acer cappadocicum*) med 8 slanke stammer.

Det var ikke muligt at fastslå om det var en han eller hunplante. Den havde flere tykke grene, hvoraf tre i juni 2003 blev målt til 6,5, 7 og 8,6 cm i diameter. Kamtschatkabirk var repræsenteret ved mange selvsåninger. *Phellodendron japonicum* (japansk korktræ) var tilstede både som hun træ D11 og han træ G34. Elmesygen havde gjort det af med alle de store *Ulmus* arter. *Ulmus hollandica* v. *serpentina* (paraplyelm D27) står som et spøgelse med sin døde, knudrede stamme i et vildnis. På stenhøjen var *Ulmus minor* v. *suberosa* (korkelm) ligeledes død, men der var stadig liv i enkelte selvsåede korkelm. Et stort eksenplar af *Ginkgo biloba* (tempeltræ) G38 var dækket af en stor *Hedera* sp. (vedbend). Tempeltræets diameter var: 1948-49 50 cm, 1964-65 67 cm. Og i juni 2003 ca. 85 cm.

Selvom området ligner et vildnis var der mange buske der stadig klarer sig. F.eks. flere variteter af *Philadelphus coronarius* og *Buxus sempervirens*.

Langs stierne og i lysningerne er en tæt bestand af forskellige stauder, bl.a. ses *Campanula latifolia* (bredbladet klokke), *Chrysanthemum macrophyllum* og *Telekia speciosa* (stor tusindstråle). Af andre stauder såes en større og flere mindre bestande af *Veratrum album* (hvid foldblad), enkelte *Helleborus abchasicus* (rød julerose), enkelte *Lilium martagon* (kranslilje) med liljebiller, mange stor *Matteuccia struthopteris* (alm.

Strudsvinge), få *Asarum europæum* (alm. Hasselurt), enkelte grupper af *Convallaria majalis* (liljekonval). *Reynoutria sachalinensis* (kæmpe-pileurt) er en udsædvanlig agresiv staude, der her danner store tætte bestande, der er ødelæggende for andre stauder og mindre buske. Det samme gælder *Reynoutria japonica* (japan-pileurt).

En tæt bestand af en staude-aralie *Aralia racemosa* står lige ud til stien nær den store hængebøg til venstre for indgangen.

Efter en rudvisning gik deltagerne selv rundt i Hesede planteskole, hvor efter man sivede hjemad. Enkelte blev der dog det meste af eftermiddagen.

Litteratur om Hesede planteskole se:

Lange, J. 1965. Hesede Planteskole. Dansk Dendrologisk Årsskrift. Bind 2, II, 250-274. (Klint, S. og J. Lange). 1949. Træer og Buske i Hesede Planteskole. 62 sider.

Finn T. Sørensen

Fyraftensudflugt til Samlingen af arkitekturtegninger på Kunstakademiets bibliotek og Billedhuggerhaven tirsdag d. 26. august 2003

Charlottenborg var rammen om fyraftensudflugten, her samledes ca. 20 medlemmer i Charlottenborgs smukke gård, hvorefter vi i samlet trop steg op ad Den Italienske Trappe for at komme op til Samlingen af arkitekturtegninger, der nu har til huse i nogle af arkitektskolens gamle tegnesale og værksteder på første sal i selve palæet.

Forskningsbibliotekar, arkitekt Claus M. Smidt modtog os og introducerede dels til det fornemme lokale vi befandt os i og de buster af længst henfarne store danske arkitekter, der smykkede det tidligere adelige soveværelse dels til samlingen af arkitekturtegninger oprettet i 1808 med udgangspunkt i arkitekt C. F. Hansens arkiv. Der blev vist eksempler på, hvad samlingen rummede af gamle havetegninger af bl.a. N. H. Jardin og G. N. Brandt. Vi så også Andreas Kirkerups tegninger til den kinesiske pavillon i Frederiksberg have

Efter en lidt presset gennemgang, fortsatte selskabet ned i den bagved Charlottenborg liggende Billedhuggerhave. Den går langt tilbage i tiden, har oprindeligt været en del af palæhaven, senere Universitetets 3. botaniske have for i stærk amputeret udgave at ende som værkstedshave for Billedhuggerskolen.

Landskabsarkitekt Jane Schul har haft til opgave at renovere haven. Det er der kommet en meget charmerende have ud af med siddepladser, frodige beplantninger og gode forhold for de studerende. Jane har bevaret de bedste træer, brugt en masse urteagtige bundplanter og har genbrugt stenrester som belægnings- og trædesten og ladet de mere

dekorative skulpturrester stå som beboere i haven. Jane har formået at skabe et frodigt og romantisk lille åndehul i den tætte by, men forbeholdt billedhuggerne og bibliotekets personale.

Jette Abel, 13.11.2003

Forfattervejledning

Fra Kvangård til Humlekule udkommer en gang om året, normalt i december. Artikler og boganmeldelser skal være redaktionen i hænde senest 1. september. Artikler på under 2-3 sider anbringes under små meddelelser.

Indlæg til Havebrugshistorisk dagbog og Bibliografi er velkomne.

Teksterne må være maskinskrevne eller elektroniske sendt på diskette eller e-mail (fts@kvl.dk) skrevet i WordPerfect, Microsoft Word - eller evt. som ASCII-/ANSI-fil. Anvend venligst så få skrifttyper og koder som muligt og undlad tvungen orddeling. Gældende retskrivning skal følges. Citationer anføres med citationstegn. Artiklens titel må meget gerne være oversat til engelsk. Noter anføres med et nummer og indskrives altid som slutnoter. I litteraturlisten skrives forfatterens efternavne først, efterfulgt af initialer, årstal, artiklens titel, tidsskriftets navn, volumen, nummer og sidetal. Der bør altid leveres illustrationer til artiklerne i form af dias, papirfoto, stregtegninger eller elektronisk, som uddyber og supplerer teksten. Illustrationerne gengives som regel altid i sort/hvid. Teksten til illustrationerne bedes anbragt sidst i artiklen.

Der bringes ikke artikler, der har været bragt andetsteds.

Indlæg sendes til: Finn T. Sørensen, Havebrugshistorisk Selskab, DVJB, Dyrlægevej 10, 1870 Frederiksberg C.

Indholdsfortegnelse

Søren Cock-Clausen: Kældre, vækststuer, drivgrave, jordkuler og væksthuse	4
Bernt Løjtnant: Bønnet slots reliktarer	23
Johan Lange: De tidligere haver og bevoksninger ved Esrum kloster og deres historier. Fortjente abbed Vilhelm sit 1900-tals tilnavn Danmarks Havehelgen?	28
Små meddelelser	
Lene Floris: Fra Klosterhave til Medicon Valley. Udstilling og arrangementer på Esrum Kloster	41
Asger Ørum-Larsen: Vilvorde igen	42
Deltagere i Nordisk Havearkitektkongres i København 1949	43
Havebrugshistorisk Dagbog okt. 2002 - sept. 2003. Ved A. Ørum-Larsen	46
Havebrugshistorisk Bliografi okt. 2002 - sept. 2003. Ved A. Ørum-Larsen	49
Boganmeldelser	
Annemarie Lund: Danmarks Havekunst III 1945 - 2002	52
Kay N. Sanecki: Old Garden Tools	53
Ekskursionsberetninger	
Sommerudflugt til herregårdene Bregentved og Gisselfeld samt Hesede planteskole lørdag d. 14. juni 2003	57
Fyraftensudflugt til Samlingen af arkitekturtegninger på Kunstakademiets bibliotek og Billedhuggerhaven tirsdag d. 26. august 2003	63
Forfattervejledning	65